

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи

Кафедра практичної психології

**ПСИХОКОРЕКЦІЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ,
СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ,
ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала студентка VI курсу, 622 групи,

Спеціальність «Психологія»,

Спеціалізація «Практична психологія»,

ТОПАЛО ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

Науковий керівник:

к.психол. н., доц. Лісова О.С.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № _____

від «__» _____ 2021 р.

Зав. кафедри практичної психології

_____ **В.М.Радчук**

Чернівці, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТЛУМАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	9
1.1. Актуальні підходи до характеристики ціннісно-смиислової сфери у вітчизняній та зарубіжній науковій психологічній літературі.....	9
1.2. Фактори формування ціннісно-смиислової сфери у підлітковому віці.....	15
1.3. Характеристика ціннісно-смиислової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки.....	21
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ.....	26
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ ЯК ЗАСОБУ КОРЕКЦІЇ ЦІННІСНО- СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	27
2.1. Загальне уявлення про тренінгову роботу у психології.....	27
2.2. Можливості використання тренінгу у роботі з ціннісно- смиисловою сферою підлітків, схильних до девіантної поведінки.....	35
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.....	38
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРЕКЦІЇ ЦІННІСНО- СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ.....	40
3.1. Загальна характеристика дослідження, діагностика й аналіз вихідних даних дослідження.....	40
3.2. Система розвитку ціннісно-смиислової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки у тренінговій роботі (формувальний етап)....	53
3.3. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження (контрольний	

етап).....	62
ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ.....	71
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТОК	

ВСТУП

Підлітковий вік є найважчим і найскладнішим з усіх вікових періодів, що представляє собою процес активного становлення особистості. Головною особливістю підліткового віку є його перехід від дитинства до дорослості.

Проблеми, які пов'язані з девіантною поведінкою підлітків, привертають увагу багатьох вчених. У зарубіжній соціальній психології проблема девіантної поведінки розглядалася в рамках традиційних теоретичних орієнтацій: необіхевіористичної (Н. Міллер, А. Бандура), психоаналітичної (Т.Адорно, В.Шутц). Серед сучасних теорій девіантної поведінки зарубіжній соціальній психології варто відзначити концепцію соціальних відхилень Р.Харрі і теорію поведінки добровільного ризику С.Лінга.

У вітчизняній психології вивчення девіантної поведінки пов'язане з дослідженням соціально-психологічних характеристик груп підлітків з девіантною орієнтацією: їх групових потреб, норм, цінностей (Н.В.Гуртовенко, І.В.Жданова, О.Кікінежді, Н.Ю.Максимова, Г.С. Пригін, Г.Радчук, І.В. Севастьянова, С.В.Тачина, О.Янкович).

Проблема девіантної поведінки широко вивчається як в закордонній, так і у вітчизняній літературі, але в конкретному аспекті залишається маловивченою проблема саме підліткової девіації.

Таким чином, актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю вивчення ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки і подальшої її корекції.

Проблема дослідження. Нами були виявлені наступні протиріччя:

Між достатнім ступенем вивченості ціннісно-сміслової сфери особистості і малою вивченістю ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних до відхилень у поведінці.

Між необхідністю роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, і браком програм по вторинній профілактиці ("групи ризику").

Для вирішення цих протиріч нам потрібно відповісти на наступні питання:

1. Що таке "ціннісно-смилова сфера", "тренінг"?
2. Які фактори впливають на формування ціннісно-смилової сфери підлітків?
3. Які існують особливості ціннісно-смилової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки?
4. Чи можливо в тренінговій роботі скоригувати ціннісно-смилову сферу підлітків, схильних до девіантної поведінки?

Виходячи з цього, нами була зроблена спроба провести дослідження на тему: "**Психокорекція ціннісно-смилової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки засобами тренінгової роботи**".

Об'єкт дослідження: ціннісно-смилова сфера підлітків.

Предмет дослідження: тренінгова робота як засіб впливу на ціннісно-смилову сферу підлітків, схильних до девіантної поведінки.

Метою даної роботи є визначення можливостей тренінгової роботи в корекції ціннісно-смилової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати концептуальні підходи до вивчення ціннісно-смилової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки та розкрити її особливості.
2. Теоретично обґрунтувати доцільність використання тренінгової роботи для психологічної корекції та розвитку ціннісно-смилової сфери підлітків, схильних до девіацій.
3. Дослідити й охарактеризувати особливості ціннісно-смилових орієнтацій підлітків, що виявляють схильність по поведінкових відхилень.
4. Розробити тренінгову програму для корекції та розвитку ціннісно-смилової сфери підлітків, схильних до девіацій.

5. Перевірити ефективність запропонованої тренінгової програми.

Гіпотеза дослідження: тренінгова робота сприяє розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, а саме формування уявлень про загальнолюдські цінності, визначення своїх цінностей і їх впливу на побудову життєвих планів і перспектив.

Теоретико-методологічні основи роботи. Проблеми індивідуальних характеристик смислового розуміння розробляються в екзистенціальній психології (А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей), а також в психотерапії (Ф.Е. Василюк, А. Ленгли). Психологічні аспекти ціннісно-сміслової сфери особистості і смислового розуміння розроблялися в роботах Д.О.Леонтьєва (1977); С.Л.Рубінштейна (1976); А.С.Шарова (2000) і багатьох інших. Це обумовлено теоретичною і практичною значимістю, багатоаспектністю цього питання. Для опису ціннісно-сміслової сфери використовуються такі поняття як "ціннісні орієнтації" (М. Рокич, М.С. Яницький), "сміслові сфери особистості", "сміслові системи", "сміслові утворення" (А.Г.Асмолов), "особистісні смисли" (Д.О.Леонтьєв) та ін.

Підходи до тренінгової роботи започатковані такими зарубіжними вченими як Л.Бредфорд, Р.Ліппітт, К.Левін. "Ефект групи", як спеціального впливу на особистість використовували А.Адлер, Дж.Морено, Дж.Пратта, К.Роджерс та ін. У вітчизняній психології в теоретичному і методичному аналізі проблем групової роботи можна назвати Л.А.Петровську, Ю.М.Ємельянова, Ю.М.Жукова, П.В.Растяннікова, Т.В.Зайцеву та ін.

Методи дослідження:

Теоретичні методи (аналіз, порівняння, узагальнення, складання бібліографії, цитування, систематизація отриманих даних); метод збору емпіричних даних; методи обробки інформації (математико-статистичні критерії Фішера, Ст'юдента, Вілкоксона); методи якісної обробки результатів дослідження.

При процесі дослідження застосовувалися такі психодіагностичні **методики:**

1. Визначення схильності до поведінкових відхилень (А.Н. Орел);
2. Методика "Ціннісні орієнтації" М.Рокича;
3. "Тест смисложиттєвих орієнтацій" Д.О. Леонтьєва (Адаптована версія тесту "Мета в житті" (Purpose-in-Life Test, PIL) Дж.Крамб і Л.Махоліка).

Також був розроблений і реалізований курс тренінгових занять для розвитку ціннісно-сислової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки.

Емпірична база дослідження. У дослідженні взяли участь вихованці старшої групи Центру соціально-психологічної реабілітації дітей ССД Чернівецької ОДА. Загальна кількість вихованців: 16 осіб підліткового віку, з яких 7 дівчат і 9 хлопців. А також учні Чернівецької ЗОШ № 11 (нині Чернівецький ліцей № 17 «Успіх»): 30 осіб підліткового віку, з яких 15 дівчат і 15 хлопців.

Достовірність і обґрунтованість результатів дослідження обумовлена використанням апробованих зарубіжними і вітчизняними вченими методичних підходів, правильністю застосування методів аналізу статистичних даних, а також методів обробки інформації, відібраних відповідно до завдань дослідження й експериментальними підтвердженням теоретичних положень дослідження.

Практична значимість нашої роботи полягає в тому, що педагоги і психологи можуть скористатися результатами дослідження для підвищення ефективності своєї роботи. А також результати дослідження можуть бути використані в роботі соціального педагога та педагога-психолога для консультації і виступі на батьківських зборах дітей, схильних до девіантної поведінки, а також для роботи з дітьми. Розроблена програма тренінгових занять може використовуватися для профілактичної та корекційної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу; трьох розділів; висновків; списку використаних джерел та додатків.

У вступі обґрунтовується вибір теми, визначаються цілі, завдання, проблема дослідження, гіпотеза, методи дослідження, теоретико-методологічні основи і практична цінність роботи.

У першому розділі розглядаються основні теоретичні питання, які дають загальну характеристику ціннісно-сислової сфери, фактори, які формують ціннісно-сислову сферу в підлітковому віці, а також ціннісно-сислова сфера підлітків, схильних до девіантної поведінки.

У другому розділі трактується загальне уявлення про тренінгову роботу, а також можливості використання соціально-психологічного тренінгу в роботі з ціннісно-сисловою сферою підлітків, схильних до девіантної поведінки.

Третій розділ присвячений аналізу та інтерпретації даних досліджень, загальній характеристиці методів і методик дослідження, а також описується система розвитку ціннісно-сислової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, у ході реалізації тренінгової роботи.

На закінчення робляться загальні висновки по дослідженню.

Бібліографічний список містить 60 джерел.

У додатку містяться діагностичні дані дослідження.

РОЗДІЛ 1.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТЛУМАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. АКТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ НАУКОВІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Дослідження цінностей і смислів є центральним утворенням особистості. Ціннісні орієнтації були об'єктом вивчення багатьох дисциплін, таких як: філософія, етика, психологія та інші. Категорії сенсу займають важливе місце в лінгвістичних і культурологічних концепціях.

У сучасній психології вчені не могли знайти єдиний підхід до визначення цінностей і сенсу, незважаючи на те, що ці поняття широко вивчаються вітчизняними та зарубіжними дослідниками. На сьогоднішній день у психологічній науковій літературі є велике різноманіття визначень цінностей і сенсу.

Закревська О.В. дає наступне визначення поняття "цінність": "Цінність - поняття, яке використовується в філософії, соціології та психології для позначення об'єктів і явищ, які виступають як значущі в життєдіяльності суспільства, соціальних груп і окремих індивідів. Цінності входять в структуру особистості і визначають її спрямованість, вони формуються в процесі соціалізації і забезпечують духовну орієнтацію людини, спрямованість його світогляду "[16, с.13].

Поняття цінностей на основі психологічного підходу відбивається у визначенні, яке засноване на твердженні про те, що цінності є специфічними утвореннями свідомості, які виступають в структурі суспільної та індивідуальної свідомості: ідеалами, узагальненими уявленнями про бажані блага і прийнятні способи їх отримання, а також ідеальними критеріями оцінки і орієнтації особистості і суспільства. Попова І.М. дала визначення,

засноване на даному підході: "... під цінностями доцільно розуміти узагальнені уявлення, що виступають в якості суспільних ідеалів, стереотипів суспільної та індивідуальної свідомості, що функціонують як ідеальні критерії оцінки і орієнтації особистості і суспільства" [44, с.26].

У психології поняття "сенс" нерозривно пов'язане з гармонійно розвинутою особистістю.

Виготський Л.С. зіткнувся з проблемою сенсу у зв'язку з вивченням смислової сторони мови. Він прийшов до висновку, що існує динамічна смислова система, яка являє собою єдність афективних та інтелектуальних процесів: "У всякій ідеї міститься в переробленому вигляді афективне ставлення людини до дійсності, представленої в цій ідеї. Ідея дозволяє розкрити прямий рух від потреби і мотивів людини до відомого їй напрямку її мислення і зворотний рух від динаміки думки до динаміки поведінки і конкретної діяльності особистості" [9, с.14].

Леонт'єв Д.О. у своїй статті "Від соціальних цінностей до особистісних: соціогенез і феноменологія ціннісної регуляції діяльності" робить наступний висновок: "... Особистісні цінності є генетично похідними від цінностей соціальних груп і спільнот різного масштабу. Селекція, присвоєння і асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковуються його соціальною ідентичністю і цінностями референтних для нього, малих, контактних груп, які можуть бути як каталізатором, так і бар'єром до засвоєння цінностей великих соціальних груп, в тому числі загальнолюдських цінностей" [27, с.22].

Леонт'єв Д.О. узагальнив і розвинув уявлення про сенс. Він визначив смислову сферу особистості як "... особливим чином організовану сукупність смислових структур і зв'язків між ними, що забезпечує смислове регуляцію ціннісної життєдіяльності суб'єкта у всіх її аспектах" [28, с.42].

На думку Клепікова В.Н., близько до розуміння поняття "цінності" підійшли математик Ердієв П.М. і психолог Зінченко В.П. Ердієв П.М. ратував за збільшення інформаційної ємності знання, тобто за зміцнення

дидактичних одиниць. Зінченко В.П. настійно рекомендував вчителям розглядати навчальну інформацію як "живе знання", тобто таке, яке поступово, "обростаючи" об'єктивними і суб'єктивними смислами, оживає у внутрішньому світі дитини і тим самим стає будівельним матеріалом для формування його особистості [20].

Василюк Ф.Є. писав, що "сене є межовим утворенням, в якому сходяться ідеальне і реальне, життєві цінності і можливості їх реалізації. Сене, як цілісна сукупність життєвих відносин, є свого роду продуктом ціннісної системи особистості". Василюк Ф.Є. вважав, що в ході розвитку особистості, цінності проходять певну еволюцію. Спочатку вони існують тільки у вигляді емоційних реакцій на їх твердження або порушення [6, с.22].

Олпорт Г. не робить різниці між цінністю і особистісним змістом. У його розумінні, "...цінність це і є якийсь особистісний сене. Людина усвідомлює цінність кожного разу, коли сене має для нього принципову важливість. Це категорія значущості, яка не набувається вправами або підкріпленнями як певні навички та вміння. Особистісні смисли трансформують навички та вміння з зовнішнього шару особистості в систему "Я".

Процес переводу зовнішніх цінностей у внутрішні, перетворення засобів у назві місії і формування на їх основі особистісних смислів Олпорт Г. назвав "принципом функціональної автономії" [36, с.65].

Франкл В. визначає цінності як самовіддача, почуттів як відображення багатой палітри фарб життя і відносин, яка формує внутрішню позицію, усвідомлену орієнтацію на етичні підстави власної діяльності [53, с.107].

У створеній Франклом В. теорії логотерапія центральною ланкою виступає поняття "сене життя". Згідно Франклу В., сене життя можна виявити трьома шляхами: здійснюючи подвиг, переживаючи цінності і шляхом страждання [53, с.108].

Рокіч М. визначає цінності як "... Стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування краще з особистої чи

соціальної точки зору, ніж протилежний або зворотний спосіб поведінки, або кінцева мета існування" [цит. за 40, с.17].

Рокіч М. характеризує цінності наступними ознаками [цит. за 40, с.17]:

- Загальне число цінностей, які є надбанням людини, порівняно невелике;
- Все люди володіють одними й тими ж цінностями, хоча і в різному ступені;
- Цінності організовані в системи;
- Витоки цінностей простежуються в культурі, суспільстві і його інститутах і особистості;
- Вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, які заслуговують на вивчення.

М. Рокіч виділяє два класи цінностей [цит. за 40, с.19]:

а) Термінальні цінності - це переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування з особистої або громадської точки зору варто того, щоб до неї прагнути;

б) Інструментальні цінності - це переконання в тому, що якийсь образ дій є з особистої і громадської точки зору кращим у будь-яких ситуаціях.

Одне з останніх фундаментальних теоретичних досліджень проблеми сенсу і смислової регуляції зробив Леонт'єв Д.О., який розробив трирівневу схему функціонування взаємозв'язків смислових структур, які визначив як "перетворені форми життєвих ставлень суб'єкта". До першого, нижчого рівня, він відніс особистісний сенс і смислову установку. Названі особистісний сенс і смислова установка конкретної діяльності породжуються структурами другого рівня: мотивом цієї діяльності, стійкими смисловими конструктами і смисловими диспозиціями особистості. Нарешті, на третьому, найвищому рівні системи смислової регуляції знаходяться особистісні цінності, що виконують змістотворну функцію до всіх названих структур. Сенсоутворення являє собою процес поширення сенсу від провідних,

змістотворних, "ядерних" смислових структур до периферичних, приватним в конкретній діяльності [28].

Смисложиттєві орієнтації - це цілісна система свідомих і виборчих зв'язків, які відображають спрямованість особистості, наявність життєвих цілей, осмисленість виборів і оцінок, задоволеність життям (самореалізацією) і здатність брати за неї відповідальність, впливаючи на її хід. Відповідно до думки Чудновського В.Е., сенсжиттєві орієнтації повинні бути "продуктивними", тобто адекватними, і сприяти позитивному розвитку особистості. Смисложиттєві орієнтації традиційно розглядаються в двох аспектах. По-перше, це ті сфери життя, в яких дана конкретна людина з найбільшою ймовірністю може знайти сенс свого життя. По-друге, це зв'язок сенсу життя з майбутнім, сьогоденням і минулим людини. Смисложиттєві орієнтації відображають те, наскільки в житті людини присутня значна мета, якою мірою він вважає процес свого життя насиченим і цікавим, і в якій мірі він задоволений тими результатами, яких уже досяг [56].

Великий вплив на розвиток ціннісних орієнтацій надає осмисленість життя. Здравомислов А.Г. писав: "Ціннісні орієнтації є найважливішим компонентом структури особистості, в них як би резюмується весь життєвий досвід, накопичений особистістю в її індивідуальному розвитку" [17, с.49].

Як правило, особистісні та смислові цінності відображаються в свідомості у формі ціннісно-смислових орієнтацій і служать важливим фактором соціальної регуляції стосунків між людьми і поведінки індивіда.

Прагнення людини до сенсу виступає однією з найважливіших потреб людини, задоволення якої визначається здатністю взяти на себе відповідальність, вірою у власну здатність здійснювати контроль над своєю долею. Ключовим показником особистісного сенсу є осмисленість життя [28].

Ціннісно-смислова сфера, на думку ряду авторів, являє собою базове ядро особистості і включає в себе два компоненти: особистісні цінності і

систему особистісних смислів, які нерозривно пов'язані один з одним. І прирівняв ці два компоненти між собою австрійський психолог Франкл В.

Ціннісно-смилова сфера складається в результаті зіставлення власних потреб, мотивів, переконань людини до суспільних вимог, нормами, ідеалами.

Формування ціннісно-смилової сфери складається протягом усього життя людини. Її зміст може змінюватися під впливом багатьох факторів, так як соціалізація може відбуватися в умовах стихійного впливу на особистість. Ціннісно-смилова сфера еволюціонує і розвивається паралельно з еволюцією людського роду.

Основні напрямки ціннісно-смилового розвитку: етичне пізнання; збагачення емоційної сфери дітей; створення і стимулювання ситуацій морального вибору в досвіді поведінки школярів; педагогічна організація рефлексивних процесів в загальної та індивідуальної життєдіяльності вихованців, актуалізація їх моральної оцінки і самооцінки.

Якість розвитку ціннісно-смилової сфери особистості висловлюють наступні критерії: достатній рівень етичних знань, культура почуттів, ціннісно-смилова орієнтація поведінки, здатність до рефлексії [3], [10].

Підводячи підсумок по першому пункту можна сказати про те, що цінності і сенс життя взаємопов'язані між собою. Індивіду необхідно мати цінності в житті (переконання, ідеали, цілі), до яких він прагне, і відповідно, якщо цих цінностей не буде, то у людини просто "валиться світ" навколо, йому стає нецікаво суспільство і у нього втрачається сенс життя. І в деяких випадках це призводить до суїциду. Кожна людина вибирає свій сенс життя у відповідності зі своїми потребами. Для більш повного розуміння зв'язку понять цінностей і смислів життя наведемо кілька прикладів. Наприклад, цінність - діти, а сенс - жити заради дітей і т.д.

Близьким за змістом поняттю ціннісних орієнтацій, є поняття особистісних смислів. У вітчизняній психології одними з перших заговорили про поняття смислів Виготський Л.С., Леонт'єв Д.О.

Вони визначають смислову сферу особистості як організовану сукупність смислових орієнтацій, що забезпечує смислове регуляцію ціннісної життєдіяльності суб'єкта у всіх її аспектах [9], [28].

Розробка поняття сенсу в зарубіжних дослідженнях пов'язана з роботами Дільтея В., Шпрангера Е., Адлера А., Франкла В. Представники закордонного дослідження вважав, що сенс особистості виникає мимоволі, він неминуче складається в перші роки життя. Ці автори і багато інших також прийшли до висновку, що цінності і смисли пов'язані один з одним. Вони говорили, що "цінності це і є якийсь особистісний сенс" [цит. за 56].

Виходячи з аналізу робіт таких авторів, як Франкл В., Шемшурана А.І., Леонт'єв Д.О., Рокіч М., Здравомислов А.Г. в нашій роботі ми вводимо таке поняття ціннісно-смислової сфери - це різноманітна структура потреб, ідеалів, мотивів, цілей, переконань, які беруть участь у створенні спрямованості особистості.

1.2. ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Найцікавіший, з боку формування ціннісно-смислової сфери особистості, є підлітковий вік.

Авдулова Т.П. визначає підлітковий вік як "етап дорослішання, коли дитина перестає бути дитиною і через колосальний по зростанню енергетики, інтенсивності розвитку та кількістю перетворень стрибок переходить в дорослість, приймаючи на себе відповідальність за власне життя і розвиток" [1, с.3].

Підлітковий вік це період навчання з 5 по 9 клас, приблизний вік становить від 10 до 15 років. На сьогоднішній день вікові рамки підліткового віку охоплюють період від 11 до 20 років. Але далеко не у всіх авторів точки зору співпадають, кожен з них дає свою характеристику підліткового віку.

У другій половині ХХ століття французький психолог Зазо Б., який вивчав підлітків із різних верств населення, встановив що, підлітковий період починається приблизно в 14 років, а ось закінчується у всіх по-різному. Наприклад, у робочих і низько кваліфікованих службовця закінчується в 19 років, а у підприємців - до 21 року. Це пов'язано з тим, що на дитину простих робітників обов'язки покладаються раніше і попит з цих дітей більше, ніж з дітей підприємців, відповідно і період дорослішання у дітей низько кваліфікованих службовців проходить швидше і раніше [цит. за 33].

Відповідно до поглядів Виготського Л.С., підлітковий вік - це самий нестійкий і мінливий період, який відсутній у дикунів і при несприятливих умовах "має тенденцію скорочуватися, складаючи часто ледь помітну смужку між закінченням статевого дозрівання і настанням остаточної зрілості" [9].

Говорячи про підлітковий період, слід розуміти його, як важкий період. Не дарма підлітковий вік ще називають "важкий вік" або "переломний період". Таким чином, соціальна ситуація розвитку дітей в підлітковому віці, пов'язана з внутрішніми гормональними і фізіологічними змінами, з відкриттям свого внутрішнього світу (в цей період виникає проблема в самосвідомості і самовизначення), підвищується адекватність самооцінки, з гіпертрофованим увагою до себе (егоїзм, заклопотаність собою). У цьому віці створюються передумови для становлення сенсу життя. Потреба в сенсі життя, як вважає Обуховський К., утворює той "вузол", який дозволяє людині по-перше, інтегрувати численні вимоги, які йдуть з різних сфер його життєдіяльності, будуючи життя не як послідовність розрізнених випадків, а як цілісний процес, який має мети і спадкоємність, і, по-друге, допомагає людині інтегрувати всі його здібності, максимально їх мобілізувати, слідуючи тим завданням, які ставляться їм відповідно до виробленої Я-концепцією і концепцією життя [34].

За основу дослідження можна взяти вікову періодизацію Еріка Еріксона, в якій він вважав, що розвиток особистості відбувається протягом усього життя і виділяв вісім стадій психосоціального розвитку особистості.

- Дитинство (0-1 рік): базальна довіра - базальну недовіру.
- Раннє дитинство (2-3 роки): автономія - сором і сумнів.
- Вік гри (4-7 років): ініціативність - вина.
- Шкільний вік (8-11 років): працьовитість - неповноцінність.
- Отроцтво і юність (12-14; 15-20 років): его-ідентичність - рольове змішання.
- Рання зрілість (20-25 років): інтимність - ізоляція.
- Середня зрілість (26-64 року): продуктивність - інертність.
- Пізня зрілість (від 65 років): его-інтеграція - відчай [цит. за 46, с.150].

Для нас цікавий підлітковий вік. Особливість підліткового віку, на думку Еріксона Е., це криза ідентичності, який тісно пов'язаний з кризою сенсу життя.

Процес формування власної ідентичності супроводжує людину протягом усього його життя. Савіна В.С. зазначає, що "В основі даного процесу лежить особистісне самовизначення, має ціннісно-сміслову природу. Становлення ідентичності, особливо інтенсивно проходить в підлітковому і юнацькому віці, неможливо без зміни системних соціальних зв'язків, по відношенню до яких зростаючий людина повинна виробити певні позиції" [48, с. 7].

Як відомо, соціальне становлення людини відбувається протягом усього життя в різних соціальних групах. Сім'я, дитячий сад, шкільний клас, студентська група, трудовий колектив, група однолітків - все це є соціальними групами, які складають найближче оточення індивіда і виступають в якості носіїв різних норм і цінностей.

Відповідно, моральні цінності у дитини закладаються в сім'ї.

І те, що дитині закладають батьки, допомагає в тій чи іншій мірі з визначенням життєвого шляху і стилю в житті. У родині дитини, уявлення про добро і зло, про хороше і погане, закладаються основні потреби особистості. Природно, в кожній родині є свої смисли і цінності, які сім'я намагається привласнити своїй дитині. І ті цінності, які батьки не змогли донести до дитини, засвоюються вже в наступних соціальних групах [48], [51].

Що стосується підліткового віку, то тут родина мало впливає на розвиток особистості, велике значення в цьому віці має група однолітків. Підліток в цьому віці більше часу проводить з однолітками, прислухається до них, і засвоює норми і цінності, які прийняті в цьому колі. Але в підлітковому віці на дитину мають вплив не тільки однолітки, але і "значущі" дорослі. Найчастіше це бувають артисти, музиканти або інші відомі люди. Підліткам хочеться бути схожим на ідеалу, якого вони обрали, вони переймають риси характеру, поведінку і навіть зачіску.

Великий вплив в сучасному світі має ступінь впливу на поведінку і ціннісні орієнтації підлітків, чий вік передбачає постійну відкритість психіки до зовнішнього впливу, ЗМІ, таких як радіо, телебачення, газети, реклама, інтернет.

ЗМІ є факторами стихійного впливу на особистість. Але зміст ціннісно-сміслової сфери особистості може змінюватися як в умовах стихійного впливу різних обставин життя в суспільстві, так і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості [21].

З точки зору вітчизняних та зарубіжних дослідників підлітковий вік є важливим етапом розвитку з точки зору формування ціннісно-сміслової сфери особистості. У цей період проходять якісні зміни в самосвідомості дитини, що є визначальною умовою для формування цінностей підлітка.

До підліткового віку діти не можуть самі створити свою систему цінностей, навіть якщо вони цього хочуть. І цьому є причина. До настання підліткового періоду діти не мають когнітивної здатності, яка дозволяє

враховувати всі рішення; переходити від часткового до загального. Ці здібності з'являються в підлітковому віці, а іноді і дещо пізніше або взагалі не з'являються [51].

Вільям Льюїс Штерн, німецький психолог і філософ, описав 6 типів цінностей і відповідно типів особистості, які помітні вже в підлітковому віці:

- теоретичний тип - особистість, все прагнення якої спрямовані на об'єктивне пізнання дійсності;
- естетичний тип - особистість, для якої об'єктивне пізнання чуже; особистість прагне осягнути одиничний випадок і вичерпати його без залишку з усіма його індивідуальними особливостями;
- економічний тип - життям такої людини управляє ідея користі, прагнення з найменшою витратою сили досягти найбільшого результату;
- соціальний тип - сенс життя становлять любов, спілкування і життя для інших людей;
- політичний тип - для такої особистості характерне прагнення до влади, панування і впливу;
- релігійний тип - ціннісна орієнтація в пошуку сенсу життя, вищої духовної сили [цит. за 40].

Можна виділити два аспекти освоєння підлітками цінностей. По-перше, це процесуальний, який включає в себе етапи освоєння підлітками моральних цінностей - від пізнання смислового змісту моральних норм і цінностей до реалізації в поведінці.

По-друге, це змістовний, який реалізується через освоєння знань про цінності, норми поведінки, здатність до співчуття і співпереживання, усвідомлення необхідності певної поведінки відповідно до цінностей, готовність діяти у відповідності з наявними знаннями [24].

Юдеева Т.В. у своєму дослідженні виявила що, за шкалою "Термінальні цінності" діапазон придбаних Т-цінностей у випробовуваних включає: "наявність хороших друзів" (5,8 балів), "розвага" (6,6 бала),

"свобода" (7.6). В діапазоні Т-цінностей, які мають середню значимість значень наступні ціннісні орієнтації: "здоров'я" і "матеріально забезпечене життя" по 8,8 і 8,1 бала і "впевненість у собі" (9,9 балів). У діапазоні низьких середніх значень знаходяться: "пізнання" (11,2 балів), "продуктивне життя" (10,9 балів), "краса природи" (12,4 бала) [58].

За шкалою "інструментальні цінності", за аналогією з попереднім, в список ціннісних орієнтацій, які мають пріоритетне значення у випробовуваних, включені: "незалежність" (5,8 бала), "терпимість" (7,6бала). Середні значення для підлітків є: "сміливість у відставанні своєї думки" (9,9 балів), "життєрадісність" (10,4 балів). Цінності, які мають найменше значення для девіантов, визначилися наступні цінності: "чесність" (10,9 балів), "вихованість" (11,4 балів) [58].

Середні значення шкал характеристики "Т-цінностей" варіюють від 1,9 до 14,06 балів. Середні значення шкал характеристики "І-цінностей" варіюються від 5,8 до 14,6 балів [58].

Узагальнюючи результати аналізу ієрархічної структури ціннісних орієнтацій підлітків з нормативним поведінку, можна констатувати про те, що в загальній структурі цінностей-цілей найбільш значущими цінностями є "здоров'я" і "розвиток", а найменш значущими - "тверда воля" і "непримиренність" [58].

Також слід зазначити, що на формування ціннісно-сміслової сфери підлітків впливають гендерні особливості. Саме від гендерних особливостей підлітка залежить його конфліктність, агресивність, здатність до порушення правил, самоушкодження, самоконтролю і ін.. [14].

Виходячи з вище сказаного, факторами, що впливають на формування ціннісно-сміслової сфери підлітків є: по-перше, група однолітків; по-друге, засоби масової інформації (журнали, телебачення, радіо, інтернет), по-третє, впливає чинником є сім'я, і, по-четверте - це гендерні особливості.

Таким чином, істотні зрушення в житті відбиваються на формуванні ціннісних орієнтацій сучасних підлітків, що проявляється в переважанні

цінностей, пов'язаних з особистим життям конкретної людини. Ціннісні орієнтації виступають як узагальнений показник, спрямованість інтересів, потреб, запитів особистості. Від того які цінності будуть сформовані у підлітків залежить наскільки будуть вони готові до нового типу соціальних відносин. Слід зазначити, що підлітковий вік є сприятливим ґрунтом для формування відхилень у поведінці, яке диктує особливі умови для становлення ціннісно-сміслової сфери. Підлітки, схильні до відхиляється трохи по-іншому дивляться на світ, і відповідно ставляться до нього.

1.3. ХАРАКТЕРИСТИКА ЦІННІСНО-СМІСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Проблема схильності до девіантної поведінки підлітків носить міждисциплінарний і дискусійний характер. На сьогоднішній день проблема схильності до девіантної поведінки підлітків залишається мало вивченою, хоча і вивчається як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками. Дана проблематика викликає жвавий інтерес у психологів, лікарів, педагогів, працівників правоохоронних органів, соціологів, філософів .

Отже, розглянемо поняття "девіантна поведінка", але спочатку визначимо, що таке поведінка. У підручнику Змановської Є.В. "Девіантологія" поведінка визначається як "процес взаємодії особистості із середовищем, опосередкований індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю особистості, що виражається у формі зовнішніх дій і вчинків" [18].

"Поведінка, що відхиляється" часто замінюють синонімом - "девіантна поведінка" (від лат. Deviation - відхилення) - це стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, що заподіює реальний збиток суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією [18] .

У підручнику Єгорова О.Ю. "Розлади поведінки у підлітків" поняття девіантної поведінки визначається як "стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, що заподіює реальний збиток суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією" [13, с.11].

Сучасний вітчизняний дослідник Клейберг Ю.А. визначає відхилення (девіація) поведінки як "специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань за допомогою демонстрації особистістю ціннісного ставлення до них" [19, с.45].

Для більш повного розуміння виразу девіантної поведінки виділяють типи (види) девіантної поведінки [31]:

1. Делінквентний (антисоціальний) - це поведінка, що суперечить правовим нормам, яке стверджує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей. У підлітків переважають такі види поведінки: хуліганство, крадіжки, грабежі, фізичне насильство, торгівля наркотиками. Найбільш легка форма делінквентної поведінки є асоціальна поведінка - це поведінка, що уникає виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних відносин. У підлітковому віці найбільш поширені втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули, брехня, агресивна поведінка, субкультуральні девіації (татуювання, сленг);
2. Адиктивний - це один з типів девіантної поведінки з формуванням прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримки інтенсивних емоцій (Ц.П. Короленка, Т.А. Донських);
3. Патохарактерологічний: в основі відхилень у поведінці лежать патологічні зміни характеру - психопатії. Під патохарактерологічним типом поведінки розуміється поведінка, обумовлена патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання;

4. Психопатологічний: на перше місце виступають психопатологічні симптоми і синдроми - прояв тих чи інших психічних розладів і захворювань. До цього типу належить аутодеструктивна (саморуйнівна поведінка) - це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, що загрожує цілісності і розвитку самої особистості. У підлітків це може проявитися в таких формах: наркозалежна поведінка, самопорізи, комп'ютерна залежність, харчові адикції, суїцидальна поведінка;
5. Девіації, зумовлені гіперздібностями людини. Відхилення в сторону обдарованості в одній галузі часто супроводжується девіацією в повсякденному житті. Така людина зазвичай виявляється непристосованим до "побутового, приземленого" життя.

Але в нашій роботі мова йде не про девіантну поведінку, а про схильності до девіантної поведінки. Для початку визначимося з поняттям "схильність", ми визначаємо схильність як мотив, в якому яскраво виражена потреба особистості в певній діяльності. Відповідно, схильність до девіантної поведінки є схильністю до того чи іншого виду девіації.

Доцільно виділити ті специфічні особливості схильності до поведінкових відхилень особистості, які допоможуть нам відрізнити її від інших феноменів, а також при необхідності констатувати його наявність і динаміку у конкретної людини [18, с.73]:

1. Відхилення особистості - це поведінка, яка не відповідає в тій чи іншій мірі загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам;
2. Девіантна поведінка і особистість, яка її проявляє, викликають негативну оцінку з боку інших людей;
3. Дану поведінку можна охарактеризувати як стійко відтворюючу (багаторазове або тривалий);
4. Для того щоб поведінку можна було кваліфікувати як відхилення, вона повинна узгоджуватися із загальною спрямованістю особистості. При цьому поведінка повинна бути наслідком нестандартній ситуації, наслідком кризової ситуації або наслідком самооборони;

5. Особливістю схильності до поведінки, що відхиляється є те, що воно супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації;

6. В якості останньої ознаки схильності до відхилення поведінки можна відзначити її виражений індивідуальний і віково-статевий стан.

Фельдштейн Д.І. вважав, що такі підлітки агресивні, запальні, відрізняються брутальністю, надзвичайною для даного віку схильністю до сліз, у переважної більшості відзначається брехливість і безвідповідальність [51].

Що стосується ціннісно-сміслової сфери підлітків зі схильністю до відхилень поведінки, то, як уже згадувалося в попередньому пункті, у таких підлітків інші погляди на цінності. Як стверджують багато вчених, ціннісно-сміслова сфера підлітків, схильних до девіантної поведінки, залежить від багатьох чинників, але більшу роль в цьому відіграє референтна для нього асоціальна або кримінальна група, в якій, як стверджував Леонтьєв Д.О., формуються відповідні "псевдоцінності" [28].

Яницький М.С., підбиваючи підсумок дослідження ціннісно-сміслової сфери правопорушників, говорить про "домінування" захисних ", обумовлених фрустрацією цінностей:" свободи від ", незалежності, колишніх сімейних і дружніх взаємин, а також цінностей матеріального благополуччя. Одночасно декларується значимість таких соціально схвалюваних цінностей, як акуратність, вихованість, відповідальність, чесність і т.д. при цьому для них характерно заперечення альтруїстичних цінностей - щастя інших, чуйності, терпимості і широти поглядів, а також пріоритетів розвитку, самореалізації та творчості "[59, с. 128].

Ощепков А.А. і Єфімова О.І. в дослідженні ціннісно-сміслової сфери молодших і старших підлітків виявили розходження між підлітками в нормі і підлітками, схильних до відхилень. Для підлітків в нормі характерно прагнення до пізнання навколишньої дійсності, засвоєння цінностей навколишнього світу і ін. А підлітків, схильних до девіації, привертає незалежне становище, багато друзів, вільне проведення часу та ін. [41].

Розглянемо системи цінностей підлітків зі схильністю до відхилень. Як відомо, у підлітків яскраво виражена потреба в спілкуванні. Вони нерідко відкидаються ровесниками, тому вони об'єднуються в асоціальні групи, що в свою чергу сприяє віддаленню від просоціальних ровесників.

Також для таких підлітків велике значення мають безліч друзів, що говорить про боязнь самотності, непотрібності своїм одноліткам.

Зазвичай важкі підлітки піддаються постійним "утискам" як з боку педагогів, так і з боку батьків, і як наслідок з боку однолітків у класі. Найчастіше, таке ставлення у педагогів викликано соціальним становищем його сім'ї, тобто якщо сім'я з самого початку не благополучна, то і ставлення до дитини упереджене [47].

Підлітки, схильні до девіантної поведінки цінують "активне життя". Підлітки ведуть активне життя, хоч і проявляється вона в негативному поведінці.

Цінність "любов" для підлітків з девіантною поведінкою має дуже низьке значення. Потреба в любові у них залишається незадоволеною. Нерозуміння в родині, в школі загання підлітка в кут, що не дає підлітку надію на це почуття.

Велике значення має цінність "впевненість у собі". Підлітки, схильні до відхиляється нерідко самовпевнені в своїх діях, це пов'язано з тим ставленням, яке утворилося навколо цих підлітків, адже крім себе їм покластися нема на кого.

Цінність "наявність хороших і вірних друзів". Для підлітків друзі грають не останню роль, друзі стають опорою для підлітків, схильних до девіантної поведінки [30], [59].

Але це далеко не всі цінності, які мають значення для підлітків, схильних девіантної поведінки.

Та я ким чином, підбиваючи підсумки, можна зробити висновок про те, що між підлітками в нормі і підлітками, схильними девіантної поведінки є деякі відмінності в ціннісно-смісловий сфері. У них різні погляди на

оточуючих, цінності, світогляд та ін. Як уже згадувалося раніше для підлітків в нормі в пріоритеті прагнення до пізнання оточення, норм і правил суспільства, а для підлітків, схильних до відхиляється важлива незалежність, друзі і вільний проведення часу.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Ціннісно-смилова сфера - різноманітна структура потреб, ідеалів, мотивів, цілей, переконань, цінностей, що беруть участь в створенні спрямованості особистості.

Ціннісно-смилова сфера підлітків відрізняється тим, що саме в підлітковому віці починають інтенсивно формуватися ціннісні орієнтації, що впливають на становлення характеру і особистості в цілому. На ціннісно-смилову сферу підлітків впливають не тільки однолітки, а й чимало важливу роль відіграють ЗМІ та "значимі" дорослі, такі як, співаки, музиканти, актори та ін. Крім зовнішніх чинників, на формування ціннісно-смилової сфери підлітків, впливають і гендерні .

Особливостями ціннісно-смилової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, потреба в спілкуванні, наявність хороших і вірних друзів, також цінується активне життя, любов має низьке значення, часто такі підлітки бувають ущемлені з боку педагога, батьків і оточуючих.

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ ЯК ЗАСОБУ КОРЕКЦІЇ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. ЗАГАЛЬНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ТРЕНІНГОВУ РОБОТУ У ПСИХОЛОГІЇ

Поняття тренінг з'явилося і стало активно використовуватися в прикладних і практичних областях психології у другій половині ХХ століття [42].

Вперше, в зарубіжній психології, груповий тренінг почав використовуватися як спосіб психологічної допомоги людям. Основна ідея, яку сформулював Левін К., говорить про те, що для того, щоб виявити свої неадекватні установки і вибрати нові форми поведінки, потрібно вчитися бачити себе такими, якими їх бачать інші [42].

У вітчизняній практиці психологічної допомоги група, як засіб професійного впливу на особистість, використовувалася ще з початку ХХ століття. Але активний інтерес до методів групової роботи став проявлятися в 90-і рр. Родоначальником теоретичного і методичного аналізів проблем групової роботи стала Петровська Л.А. Вона визначає тренінг як "своєрідну форму навчання знанням і окремим умінням в сфері спілкування, а також відповідну форму їх корекції" [43].

Пахальян В.Е. дає наступне визначення: "Тренінг (від англ. Train - тренуватися) - ... сукупність різних прийомів і способів, спрямованих на розвиток у людини тих чи інших навичок і умінь" [42, с.15].

Вачков І.В. писав, що "Тренінг - сукупність активних методів практичної психології, які використовуються з метою формування навичок самопізнання і саморозвитку" [7, с.13].

У роботах Бітянової М.Р. сутність тренінгів представлено в такий спосіб: "Психологічний тренінг - ... це особлива форма групової роботи зі своїми можливостями, обмеженнями, правилами і проблемами. За своєю

суттю тренінг являє собою форму навчання, присвоєння нових навичок, відкриття в собі інших психологічних можливостей" [5, с.14].

У 1991 році Комісія з трудових ресурсів Великобританії запропонувала наступне робоче визначення: "Тренінг - це запланований заздалегідь процес, мета якого змінити відношення, знання або поведінку учасників за допомогою навчального досвіду, і спрямований на розвиток навичок виконання певної діяльності або декількох видів діяльності. Мета тренінгу в робочій ситуації полягає в тому, щоб розвивати здібності особистості і задовольняти поточні і майбутні потреби організації "" [цит. за 52, с.34].

Як показав аналіз різноманітних робіт, пов'язаних з груповими психологічними тренінгами, в числі найважливіших аспектів тренінгу виділяються цілі, предмет і завдання.

Баклі Р., Кейпл Дж. в книзі "Теорія і практика тренінгу" визначають наступну мету тренінгу - "забезпечити людину знаннями, вміннями і навичками, необхідними для виконання конкретних завдань" [4, с.10].

Вачков І.В. вважає, що мета тренінгу - допомогти учасникам освоїти будь-яку діяльність. При цьому він підкреслює, що тренінг спрямований не тільки на рішення нині існуючих проблем учасників, а й на профілактику їх виникнення в майбутньому, за рахунок наданої їм можливості навчитися вирішувати проблеми [7].

Для ефективного функціонування групи керівник повинен усвідомити спільну мету тренінгу, наприклад:

- Розвиток особистості;
- Формування активної соціальної позиції учасників;
- Розвиток здатності виробляти значимі зміни в своєму житті і житті оточуючих людей;
- Розвиток здатності адекватного і найбільш повного пізнання себе та інших людей;

- Корекція особистісних якостей і умінь, зняття бар'єрів, що заважають реальним і продуктивним діям [42, с.15].

Але в нашому дослідженні ми дотримуємося мети Лебедевої Н.М., Луцької О.В., Стефаненко Т.Г., які вважають, що метою тренінгу є "розвиток сукупності психологічних характеристик особистості і групи, що підвищують ефективність вирішення ними життєвих завдань" [25].

Виділення конкретних завдань тренінгу визначає ефективність створюваної програми з процесуальної сторони: задати певну послідовність дій, підібрати справи до кожного заняття, підготувати відповідний роздатковий матеріал і ін. [43, с.18].

Зайцева Т.В. виділяє наступні завдання:

1. Навчання учасників успішної поведінки;
2. Практичне підтвердження теорії групової динаміки;
3. Обговорення проблем, з якими учасники зіткнулися в реальних умовах;
4. Допомога в застосуванні отриманих знань поза групою [15, с.21].

Завдання впливають з поставленої мети тренінгу, тобто це конкретні проблеми, які досягаються протягом всього тренінгу або ряду тренінгових занять. Предмет тренінгу, також як і цілі і завдання, нерозривно пов'язаний з характером розуміння сенсу тренінгу або програми тренінгу. Також, слід згадати про те, що в програмі тренінгових занять мета і завдання визначаються на кожне заняття, і впливають вони з теми програми і даного заняття за планом.

Знову ж таки, на наш погляд, найбільш важливим є співвідношення теми програм з віковими особливостями групи. Для того щоб зацікавити групи, тренінгові теми повинні бути актуальними для них, тільки в цьому випадку роботи буде плідні.

"Тренінги, будучи формою практичної психологічної роботи, завжди визначають своїм змістом кредо, якого дотримується практичний психолог,

який проводить тренінгові заняття". Відповідно, за критерієм парадигми, що лежить в основі і відповідної їй мети впливу, можна виділити [8]:

1. Тренінг як своєрідна форма дресури, при якій жорсткими маніпулятивними прийомами за допомогою позитивного підкріплення формуються потрібні патерни поведінки, а за допомогою негативного підкріплення "стираються" шкідливі, непотрібні, на думку провідного;

2. Тренінг як тренування, в результаті якої відбуваються формування і відпрацювання умінь і навичок ефективної поведінки;

3. Тренінг як форма активного навчання, метою якого є, перш за все, передача психологічних знань, а також розвиток деяких умінь і навичок;

4. Тренінг як метод створення умов для саморозкриття учасників і самостійного пошуку ними способів вирішення власних психологічних проблем (за Вачковим І. [8]).

Специфічними рисами тренінгів є:

- дотримання ряду принципів групової роботи;
- націленість на психологічну допомогу учасникам групи в саморозвитку, при цьому така допомога виходить не тільки від ведучого, скільки від самих учасників;
- наявність більш-менш постійної групи, періодично збирається на зустрічі або працює безперервно протягом двох-п'яти днів;
- певна просторова організація (робота в зручному ізольованому приміщенні);
- акцент на взаєминах між учасниками групи, які розвиваються і аналізуються в ситуації "тут і тепер";
- застосування активних методів групової роботи;
- об'єктивація суб'єктивних почуттів і емоцій учасників групи щодо один одного і того, що відбувається в групі, невербалізованої рефлексія;
- атмосфера розкутості і свободи спілкування між учасниками, клімат психологічної безпеки [7].

До кінця ХХ століття тренінгова практика накопичила багатий матеріал проведення різних тренінгів. Не дивлячись на те, що тренінгові групи досить тривалий час знаходяться в вивченні, дослідники дотепер не можуть прийти до спільної думки про поділ тренінгових на певні види.

Аналізуючи літературу з даної проблематики, ми знайшли статтю Вачкова І., в якій виділяються сім критеріїв класифікації тренінгів. Розглянемо її [8]:

1. Перший критерій - це цілі групи.
2. Другий критерій - це завдання.
3. Третій критерій - це групи можуть бути центрованими на керівника, або на учаснику.
4. Четвертий критерій - спрямованість психологічного впливу або різні сторони внутрішнього світу, або на форми поведінки.
5. П'ятий критерій - склад учасників. Різниця між учасниками визначаються віком, професією, рівнем інтелекту і освіти, особистісними особливостями і т.п. можна виділити наступні види тренінгів:
 - Підлітковий тренінг;
 - Тренінг для педагогів;
 - Дитячо-батьківський тренінг;
 - Тренінг для батьків дітей-інвалідів;
 - Лідерський тренінг та ін.
6. Шостий критерій - проблеми, пов'язані з недостатньою сформованістю будь-яких навичок. До таких тренінгів можна віднести:
 - Тренінг найважливіших життєвих навичок;
 - Тренінг толерантності;
 - Тренінг міжособистісних відносин;
 - Адаптаційний тренінг та ін.
7. І нарешті, сьомий критерій - ступінь віднесеності завдань групи до основних сфер психологічної практики - психотерапії, психокорекції, розвитку навчання. Щодо цього критерію тренінги діляться на:

- Тренінги терапевтичної спрямованості;
- Навчальні та демонстраційні тренінги;
- Розвиваючі тренінги;
- Психокорекційні групи.

Як говорив Вачков І., "...не можна вважати число обраних критеріїв вичерпним, а охоплення видів тренінгів повним". І на нашу думку він абсолютно правий, навіть дивлячись на наведені можливості класифікації можна зробити висновок про те, що види тренінгів можуть бути найрізноманітнішими і вивести одну якусь класифікацію просто не можливо [8].

Підводячи підсумки за першим пунктом можна зробити наступні висновки:

1. Виходячи з усього різноманіття визначень, в нашому дослідженні під визначенням тренінгу ми будемо розуміти "сукупність активних методів, спрямованих на навчання знанням і оволодіння або розвиток навичок самопізнання і саморозвитку, а також відкриття в собі будь-яких психологічних можливостей".

2. Ми дотримуємося мети Лебедевої Н.М., Луньової О.В., Стефаненко Т.Г., які вважають, що метою тренінгу є "розвиток сукупності психологічних характеристик особистості і групи, що підвищують ефективність вирішення ними життєвих завдань".

3. Дотримуємося тренінгової парадигми Вачкова І. : тренінг як дресура; як тренування; як активна форма навчання; як метод створення умов для саморозкриття і самостійного пошуку способів вирішення.

4. А також робимо висновок про те, що, незважаючи на те, що тренінгова робота розглядається дуже давно і до цих пір досліджували, не можуть прийти до однієї загальної класифікації, Вачков І. виділив сім критеріїв, за якими можна класифікувати певні групи.

2.2. МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГУ В РОБОТІ З ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЮ СФЕРОЮ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Нехорошева І.В., Зубов В.М. в своїй статті "Діагностика схильності молоді до девіантної поведінки" відзначають, що в даний час практично вся профілактична та корекційна робота починається тоді, коли девіантна поведінка стійко сформована. Однак очевидно, що запобігти, ніж виправляти вже сформовану девіантну поведінку, легше. Варто зазначити, що профілактична робота в школах, до сих пір зводиться до інформаційно-просвітницької (одноразові зустрічі, бесіди), хоча багато дослідників говорять про малоефективність подібних масових профілактик. Проте, як і раніше, корекційно-профілактична діяльність роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки маловивчених, на відміну від роботи з девіантною підлітками [32].

Профілактичною слід визнати діяльність, спрямовану на формування в освітніх і виховних установах толерантного середовища по відношенню до дітей та підлітків, що мають ті чи інші особливості особистості, психологічного статусу або розвитку [49].

Психопрофілактика розділяється на первинну, вторинну і третинну [38, с.31].

Первинна психопрофілактика полягає в інформованості керівників і співробітників установ, педагогів, батьків і самих дітей і підлітків про причини виникнення психічних розладів, дезадаптивних станів, порушень поведінки.

Вторинна психопрофілактична спрямована на роботу з дітьми, що вже мають психічні розлади і порушення поведінки, з метою запобігання або компенсації негативних наслідків і обтяження наявних розладів [29].

Третинна психопрофілактика включає реабілітацію та інтеграцію проблемних дітей, які мають психічні розлади або порушення поведінки, в

широкий соціальний контекст, запобігає їх ізоляцію, агресію і опір, засновані на відчутті своєї відмінності від однолітків та оточуючих [38].

У нашому дослідженні доцільна вторинна профілактика, так як вона включається в себе роботу з дітьми "групи ризику".

Існує кілька форм профілактичної роботи, які описує Змановська Е. [18]:

Перша форма - організація соціального середовища. В її основі лежать уявлення як детермінує вплив навколишнього середовища на формування девіацій.

У рамках даної моделі профілактика залежної поведінки у підлітків включає, перш за все, соціальну рекламу щодо формування установок на здоровий спосіб життя і тверезість. Особливе значення має політика засобів масової інформації. Спеціальні програми, виступи молодіжних кумирів, спеціально підібрані кінофільми - все це повинно мати якісно інший рівень, ніж той, що спостерігається в даний час.

Робота з підлітками може бути організована також на вулиці, для чого в ряді країн існує підготовка підлітків-лідерів, які проводять відповідну роботу.

У рамках даного підходу також робляться спроби створення підтримують "зон" та умов, несумісних з небажаною поведінкою. Основним недоліком моделі вважається відсутність прямої залежності між соціальними факторами і поведінкою, що відхиляється. В цілому даний підхід виглядає досить ефективним.

Друга форма психопрофілактичної роботи - інформування. Це найбільш звичне для нас напрямок психопрофілактичної роботи в формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури або відео - і телефільмів. Суть підходу полягає в спробі впливу на когнітивні процеси особистості з метою підвищення її здатності до прийняття конструктивних рішень.

Метод дійсно збільшує знання, але погано впливає на зміну поведінки. Само по собі інформування не знижує рівень девіацій. У деяких же випадках, навпаки, раннє знайомство з девіацій стимулює посилення інтересу до них. Залякування також може викликати когнітивно-емоційний дисонанс, мотивуючий до даного виду поведінки.

Перспективного розвитку даного підходу може сприяти відмова від переважання у вузькому інформації, а також диференціація інформації за статтю, віком, соціально-економічними характеристиками.

Третя форма - мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки. Дана форма роботи використовується у випадках вже сформованого поведінки, що відхиляється. Вона спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків. Наприклад, наркозалежні підлітки можуть отримувати своєчасну медичну допомогу, а також необхідні знання по супутніх захворювань і їх лікування.

Четверта форма - організація діяльності, альтернативної девіантної поведінки. Ця форма роботи пов'язана з уявленнями про замісну модель девіантної поведінки. Наприклад, аддикція може відігравати важливу роль в особистісній динаміці - підвищення самооцінки або інтеграція в референтну середу. Передбачається, що люди використовують психоактивні речовини, що поліпшують настрій, до тих пір, поки не отримають взамін щось краще. Альтернативними формами активності визнані пізнання (подорожі), випробування себе (походи в гори, спорт з ризиком), значуще спілкування, любов, творчість, діяльність (в тому числі професійна, релігійно-духовна, благодійна).

П'ята форма - організація здорового способу життя. Вона виходить з уявлень про особисту відповідальність за здоров'я, гармонію з навколишнім світом і своїм організмом. Уміння людини досягати оптимального стану і успішно протистояти несприятливим факторам середовища вважається особливо цінним. Здоровий стиль життя передбачає здорове харчування, регулярні фізичні навантаження, дотримання режиму праці та відпочинку,

спілкування з природою, виключення надмірностей. Такий стиль заснований на екологічному мисленні і істотно залежить від рівня розвитку суспільства.

Шоста форма - активізація особистісних ресурсів. Активні заняття підлітків спортом, їх творче самовираження, участь в групах спілкування та особистісного зростання, арт-терапія - все це активізує особистісні ресурси, в свою чергу забезпечують активність особистості, її здоров'я і стійкість до негативного зовнішнього впливу.

Сьома форма психопрофілактичної роботи - активне соціальне навчання соціально-важливих навичок [49]. Дана модель переважно реалізується в формі групових тренінгів. На даний час поширені такі форми:

1. Тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу. В ході тренінгу змінюються установки на девіантну поведінку, формуються навички розпізнавання рекламних стратегій, розвивається здатність говорити "ні" в разі тиску однолітків, дається інформація про можливий негативний вплив батьків та інших дорослих (наприклад, вживають алкоголь) і т.д.

2. Тренінг асертивності або афективно - ціннісного навчання. Заснований на представленні, що девіантна поведінка безпосередньо пов'язано з емоційними порушеннями. Для попередження цієї проблеми підлітків навчають розпізнавати емоції, висловлювати їх прийнятним чином і продуктивно справлятися зі стресом. В ході групової психологічної роботи також формуються навички прийняття рішення, підвищується самооцінка, стимулюються процеси самовизначення і розвитку позитивних цінностей.

3. Тренінг формування життєвих навичок. Під життєвими навичками розуміють найбільш важливі соціальні вміння особистості. Перш за все, це вміння спілкуватися, підтримувати дружні зв'язки і конструктивно вирішувати конфлікти в міжособистісних стосунках. Також це здатність приймати на себе відповідальність, ставити цілі, відстоювати свою позицію і інтереси. Нарешті, життєво важливими є навички самоконтролю, впевненого поведінки, зміни себе і навколишньої ситуації.

У роботі з підлітками дана модель є однією з найбільш перспективних моделей [47].

Деякі психологи [31], [47], [49] відзначають, що виникають труднощі в роботі з підлітками, схильними до поведінки, що відхиляється і, відповідно, підлітками з вираженою девіацією. Це і не бажання працювати в тренінговій групі, і захисні реакції, також чимало важливим є особистісні особливості підлітків (озлобленість, тривожність, агресивність, духовна спустошеність і ін.).

Для того щоб даних проблем не виникало або виникало якомога менше необхідно попередньо пояснити підліткам: для чого потрібна ця робота, чому ця тема актуальна, саме для них, чому вони навчатися в ході роботи і ін., Тим самим дитина буде мотивований на взаємодію з тренером.

Як уже згадувалося вище, найбільш ефективною формою психопрофілактики є активне навчання соціально-важливих навичок. Одним з найбільш перспективних засобів такої профілактики схильності девіантної поведінки є соціально-психологічний тренінг. Це пов'язано з тим, що в ході тренінгової роботи змінюються установки, підвищується самооцінка, формуються навички прийняття рішення, стимулюються процеси самовизначення і розвиток цінностей. Також в ході тренінгу формується здатність ставити цілі, відстоювати свої інтереси і зміни себе і навколишньої ситуації.

Клейберг Ю.А. виділяє етапи здійснення корекційної роботи в підліткових девіантних групах:

- Формулювання соціально-психологічної та педагогічної проблеми;
- Висування гіпотез про причини девіантної поведінки;
- Діагностичний етап;
- Вибір методів і технологій корекційної роботи;
- Використання методів, методик і технологій корекційної роботи;
- Розробка програми соціо-психо-корекційної роботи з дітьми та молоддю;

- Здійснення цієї програми;
- Контроль над ходом та ефективністю програми [19].

Таким чином, підбиваючи підсумки другого пункту, можна зробити наступний висновок про те, що:

1. За допомогою методик, виявивши схильність до девіантної поведінки підлітків, провівши комплекс психопрофілактичних заходів, можна уникнути або запобігти формуванню відхилень у поведінці.

2. У дослідженні ми будемо використовувати вторинну профілактику, так як вона найбільш доцільна для нашої теми. Це підтверджується тим, що вторинна профілактика застосовується для виявлення і лікування захворювань на ранніх стадіях при наявності факторів ризику.

3. Найбільш ефективним засобом впливу на підлітків, схильних до девіантної поведінки є соціально-психологічний тренінг.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Підводячи підсумки теоретичного обґрунтування тренінгової роботи ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки можна зробити наступні висновки:

1. На основі вивчених праць Пахальян В.Є., Ємельянова Ю.М., Вачкова І.В. та інших під тренінгом ми розуміємо «сукупність активних методів, спрямованих на навчання знанням і оволодіння або розвиток навичок самопізнання і саморозвитку, а також відкриття в собі будь-яких психологічних можливостей».

2. У роботі дотримуємося тренінгової парадигми Вачкова І. - тренінг як активна форма навчання. Також він виділяє сім критерієм, які визначають певні групи класифікації тренінгів.

3. Краща профілактика схильності до девіантної поведінки це соціально-психологічний тренінг, в якому кожен підліток зможе себе проявити, і можна відстежити динаміку психокорекції схильності.

Теоретичний матеріал дозволяє нам висунути таку гіпотезу: тренінгова робота сприяє розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних девіантної поведінки, а саме формування уявлень про загальнолюдські цінності, визначення своїх цінностей і їх впливу на побудову життєвих планів і перспектив.

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРЕКЦІЇ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ

3.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ, ДІАГНОСТИКА Й АНАЛІЗ ВИХІДНИХ ДАНИХ ДОСЛІДЖЕННЯ

На підставі аналізу теоретичної психологічної літератури з проблематики нашого дослідження ми висунули гіпотезу експериментального дослідження, засновану на припущенні про те, що тренінгова робота сприяє розвитку ціннісно-смиислової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, а саме формування уявлень про загальнолюдські цінності, визначення своїх цінностей і їх впливу на побудову життєвих планів і перспектив.

Для перевірки висунутої гіпотези був підібраний комплекс методик, а також розроблена тренінгова програма, що складається з 10 занять, які відповідають меті нашого дослідження і відповідають вимогам, що пред'являються до діагностичного інструментарію. Емпіричне дослідження проводилося в квітні-липні 2021 на базі Центру соціально-психологічної реабілітації дітей ССД Чернівецької ОДА і Чернівецької ЗОШ № 11 (нині Чернівецький ліцей № 17 «Успіх»). У ньому брали участь загалом 46 підлітків у віці 14-15 років. Розподіл досліджуваних підлітків за віком, статтю і місцем перебування представлено у таблиці 3.1.1

Дослідження проходило в три етапи: констатувальний, формувальний та контрольний.

1. Констатувальний етап - проводилася психодіагностика для визначення схильностей підлітка, а також ціннісні і смисложиттєві орієнтації.

2. На формувальному етапі проводилася тренінгова робота, яка спрямована на розвиток ціннісно-смиислової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки.

3. Контрольний етап полягав у повторній діагностиці ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій підлітків, схильних до девіантної поведінки.

Таблиця 3.1.1

Розподіл досліджуваних підлітків за віком, статтю і місцем перебування
(абс.)

Вік	14 років		15 років		РАЗОМ	
	Стать	Дівчата	Хлопці	Дівчата		Хлопці
Місце перебування						
Центр соціально-психологічної реабілітації дітей ССД		3	4	4	5	16
Чернівецька ЗОШ № 11		9	7	6	8	30
РАЗОМ		12	11	10	13	46

Для констатувального етапу нами були підібрані наступні психодіагностичні методики:

- Визначення схильності до поведінкових відхилень (А.Н. Орел);
- Методика "Ціннісні орієнтації" Рокича М.;
- "Тест смисложиттєвих орієнтацій" Леонтєва Д.О. (Адаптована версія тесту "Мета в житті" (Purpose-in-Life Test, PIL) Дж. Крамб і Л. Махоліка).

А також розроблена тренінгова програма "Мій життєвий шлях".

Для виявлення кореляційних зв'язків використовувався критерій Стьюдента для незалежних змінних.

Характеристика методик, застосованих на констатувальному етапі:

1. Визначення схильності до поведінкових відхилень (А.Н. Орел) [32], [37].

Дана методика є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання схильності підлітків до реалізації різних форм поведінкових відхилень. Методика складається з 98 тверджень для хлопчиків і 107 тверджень для дівчаток, а також розподіляються на 7 шкал:

1) Шкала установки на соціально-бажані відповіді. Дана шкала призначена для вимірювання готовності випробуваного, представляти себе в найбільш сприятливому світлі, з точки зору соціальної бажаності.

2) Шкала схильності до подолання норм і правил. Дана шкала призначена для вимірювання схильності випробуваного до подолання будь-яких норм і правил, схильності до заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, зразків поведінки.

3) Шкала схильності до адиктивної поведінки. Дана шкала призначена для вимірювання готовності реалізувати адиктивну поведінку.

4) Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки. Дана шкала призначена для вимірювання готовності випробуваного, реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки.

5) Шкала схильності до агресії та насильства. Дана шкала призначена для вимірювання готовності випробуваного до реалізації агресивних тенденцій в поведінці.

6) Шкала вольового контролю емоційних реакцій. Дана шкала призначена для вимірювання схильності випробуваного контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій.

7) Шкала схильності до делінквентної поведінки. Назва шкали носить умовний характер, так як шкала сформована з тверджень, що диференціюють "звичайних" підлітків і осіб із зафіксованими правопорушеннями, що вступали в конфлікт з загальноприйнятим способом життя і правовими нормами.

Дана шкала вимірює готовність (схильність) підлітків до реалізації деликвентного поведінки. Висловлюючись метафорично, шкала виявляє "делінквентний потенціал", який лише за певних обставин може реалізуватися в житті підлітка.

2. Методика "Ціннісні орієнтації" Рокича М. [цит. за 26].

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього

світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і "філософії життя".

Найбільш поширеною в даний час є методика вивчення ціннісних орієнтацій Рокича М., заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. Респонденту пред'явлені два списки цінностей (термінальні та інструментальні), по 18 в кожному, або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списку випробуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладаються по порядку значимості.

Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

3. "Тест смисложиттєвих орієнтацій" Леонтьєва Д.О. (Адаптована версія тесту "Мета в житті" (Purpose-in-Life Test, PIL) Дж. Крамб і Л. Махоліка) [29].

Даний тест дозволяє оцінити "джерело" сенсу життя, який може бути знайдений людиною або в майбутньому (цілі), або в сьогоденні (процес), або в минулому (результат), або у всіх трьох складових життя.

Тест містить 20 пар протилежних тверджень, що відбивають уявлення про чинники свідомості життя особистості, а так само містить 5 субшкал:

- Цілі в житті. Бали за цією шкалою характеризують наявність або відсутність в житті випробуваного цілей у майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість і тимчасову перспективу.
- Процес життя або інтерес і емоційна насиченість життя. Зміст цієї шкали збігається з відомою теорією про те, що єдиний сенс життя полягає в тому, що щоб жити. Цей показник говорить про те, сприймає чи випробовуваний процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом.
- Результативність життя або задоволеність самореалізацією. Бали за цією шкалою відображають оцінку пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивна і осмислена була прожита її частина.

- Локус контролю - Я (Я - хазяїн життя). Високі бали відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей і завдань, і уявленнями про його сенс. Низькі бали - невіра в свої сили контролювати події власного життя.
- Локус контролю - життя або керованість життя. При високих балах - переконання в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя. Низькі бали - фаталізм, переконаність в тому, що життя людини не підвладна свідомому контролю, що свобода ілюзорна, і безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє.

Критерій t-Ст'юдента для залежних змінних [23].

Критерій t-Ст'юдента є параметричним і спрямований на оцінку достовірності зсуву значень в залежних вибірках. Кожного значення по одній змінній, логічно порівнювати зі значенням іншої змінної, ознака виміряно на одній і тій же вибірці двічі, вибірки мають однаковий розмір.

У загальному вигляді формула для розрахунку по t-критерієм Ст'юдента таке:

$$t_{\text{емп}} = \left| \frac{M}{\sigma/\sqrt{n}} \right|,$$

де M - середнє арифметичне різниць індивідуальних значень, n - обсяг вибірки, σ - стандартне відхилення значення різниць.

Число ступенів свободи здійснюється за формулою:

$$k = n-1$$

Алгоритм обчислення за критерієм t-Ст'юдента в Microsoft Office Excel:

- 1) Внести дані в таблицю;
- 2) Обчислити різницю індивідуальних значень;

3) Розрахувати середнє арифметичне, стандартне відхилення і кількість осіб в кожній групі за такими формулами:

$$\bar{X} = \frac{\sum xi}{n}$$

$$\sigma = \sqrt{D} = \sqrt{\frac{\sum (xi - x)^2}{n - 1}}$$

4) Рахуємо емпіричне значення за формулою t-критерію Стьюдента для залежних змінних за формулою:

$$t_{\text{емп}} = \left| \frac{M}{\sigma / \sqrt{n}} \right|$$

5) Обчислюємо ступінь свободи за формулою: $k = n - 1$

6) Визначаємо по таблиці критичних значень t-критерію Стьюдента рівень значимості.

7) Робимо висновок на основі виявленого рівня значущості.

3.1.1. Результати діагностики на констатувальному етапі дослідження

Емпірично ми провели психологічну діагностику, на основі якої виявили схильність підлітків до девіантної поведінки, після чого ми виявили, що за смисложиттєвими орієнтаціями між підлітками зі схильністю до девіантної поведінки і підлітками без відхилень поведінки відмінностей не виявлено, а за ціннісними орієнтаціями є відмінності. Усі дані представлені нижче у таблицях та рисунках.

На підставі опитувальника "Визначення схильності до поведінкових відхилень" ми змогли поділити підлітків на дві групи:

підлітки, котрі схильні до поведінкових відхилень – $n=18$ і

підлітки з нормальною поведінкою – $n=28$.

Відповідно до місця перебування наших досліджуваних ці групи у відсотковому співвідношенні розподілилися так як показано на рисунках 3.1.1. і 3.1.2.

Рисунок 3.1.1. Розподіл підлітків, котрі навчаються у Чернівецькій ЗОШ № 11 (n=30) відповідно до їх поведінкових проявів

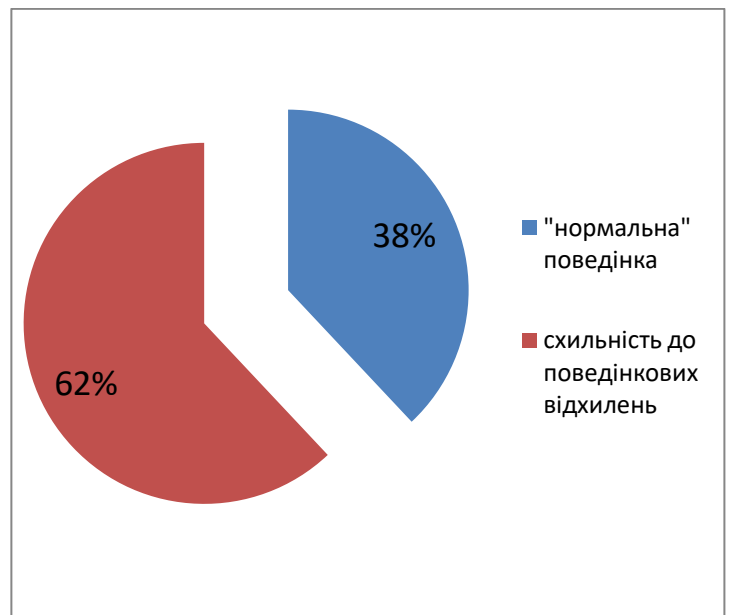

Рисунок 3.1.2. Розподіл підлітків, котрі перебувають у Центрі соціально-психологічної реабілітації дітей ССД (n=16), відповідно до їх поведінкових проявів

Статистичний аналіз даних за допомогою кутового перетворення ϕ^* Фішера показав, що серед підлітків, які перебувають на реабілітації і вихованні у Центрі соціально-психологічної реабілітації дітей ССД достовірно ($p=0,02$) частіше проявляються схильності до поведінкових відхилень у порівнянні з підлітками, що навчаються у загальноосвітній школі і перебувають у відносно благополучній соціальній ситуації.

Потім ми здійснили порівняння показників в обох групах підлітків за допомогою t-критерію Стюдента для виявлення проблемних зон в ціннісно-смысловий сфері.

1) Тест "смысловиттєвих орієнтацій" Леонтєва Д. О.

Таблиця 3.1.2

Зведена таблиця значень t-критерію Стюдента за тестом СЖО

Шкали	Підлітки з високим рівнем схильності до поведінкових відхилень	Підлітки з низьким рівнем схильності до поведінкових відхилень (норма)	$t_{\text{емп}}$
Ціль	29,95	28,6	0,645181
Процес	30,95	30,7	0,102396
Результат	27,75	25,7	1, 203829
Локус контролю - Я	20,5	19,9	0,405296
Локус контролю – Життя	29,45	30,35	0,484821
Осмысленість життя	100	98,8	0,210484

$$T_{\text{критичне}} = \begin{cases} 2,1 \text{ при } p \leq 0,05 \\ 2,88 \text{ при } p \leq 0,01 \end{cases}, \text{ при } n=46$$

Як впливає з цієї таблиці, статистично достовірних відмінностей між вибірками досліджуваних не виявлено. На наш погляд, це можна пояснити такими положеннями:

1. Схильність до девіантної поведінки ще не є власне девіацією, а скоріше нормою розвитку у підлітковому віці, тому суттєвих відмінностей між вибірками випробуваних у ціннісно-смысловий сфері не виявляється. Тобто схильність не накладає якихось відбитків на ціннісно-смыслову сферу підлітків.

2. Можливо ціннісно-смилова сфера особистості та схильності до девіантної поведінки не перебуває у прямому взаємозв'язку, а схильність до девіантної поведінки корелює з іншими особистісними особливостями, якостями або характеристиками.

Наочно відмінності можна побачити рис. 3.1.3, підтверджують зроблені висновки.

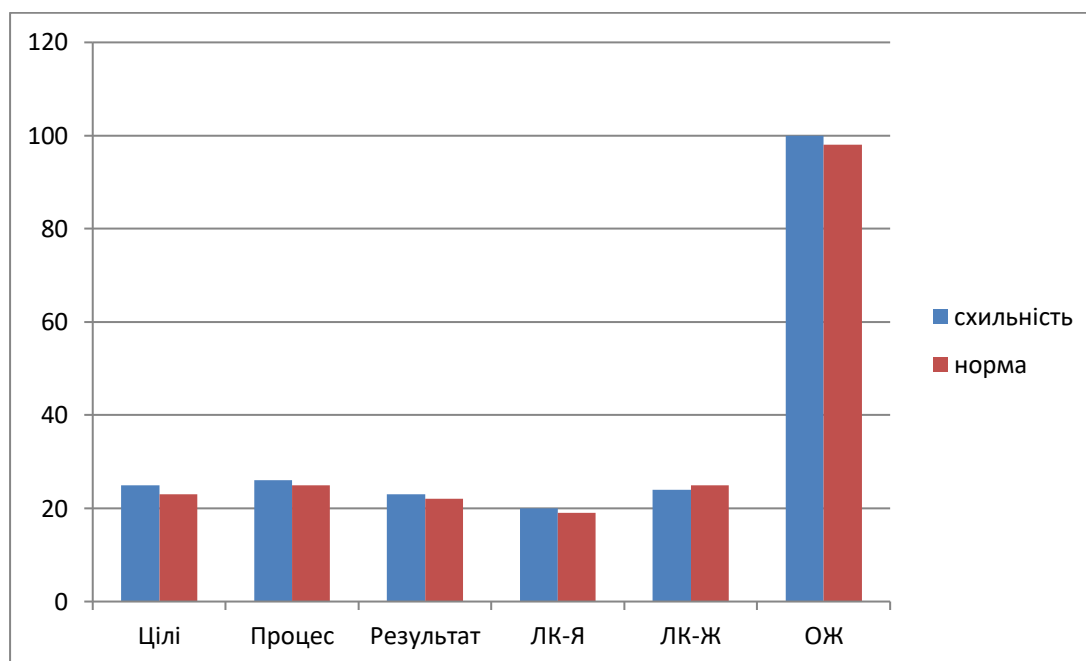

Рис. 3.1.3. Порівняння результатів досліджуваних двох груп (підлітків, схильних до поведінкових відхилень, і підлітків з нормальною поведінкою) за тестом "Смисложиттєвих орієнтацій" (СЖО) Д.О.Леонтьєва

2) Методика "Ціннісні орієнтації" Рокіча М.

Виходячи з даних наступної таблиці, видно різницю між вибірками досліджуваних в "Етичних цінностях" ($t_{емп}=2,4$), також виявлено тенденцію за такими параметрами: "Цінності спілкування" ($t_{емп}=1,8$) та "Індивідуалістичні цінності" ($t_{емп}= 1,7$).

Зведена таблиця значень t-критерію Стюдента за узагальненими показниками за методикою М.Рокіча

Шкала	Підлітки з високим рівнем схильності до поведінкових відхилень	Підлітки з низьким рівнем схильності до поведінкових відхилень (норма)	t_{emp}
Конкретні	90,75	94,7	1,05292
Абстрактні	79,2	76,1	0,964324
Професійні	45,45	43,95	0,498117
Особисті	59	57,85	0,295672
Естетичні	49,1	43,35	2,401573 (p=0,05)
Цінності спілкування	56,45	62,9	1,781933 (тенденція)
Цінності справи	65,15	65,95	0,235008
Індивідуалістичні	46,75	41,5	1,707409 (тенденція)
Конформістські	29,45	31,8	0,910004
Альтруїстичні	16,75	17,5	0,334816
Самоствердження	64,3	61,9	0,714123
Сприйняття інших	40,45	45,6	1,251409

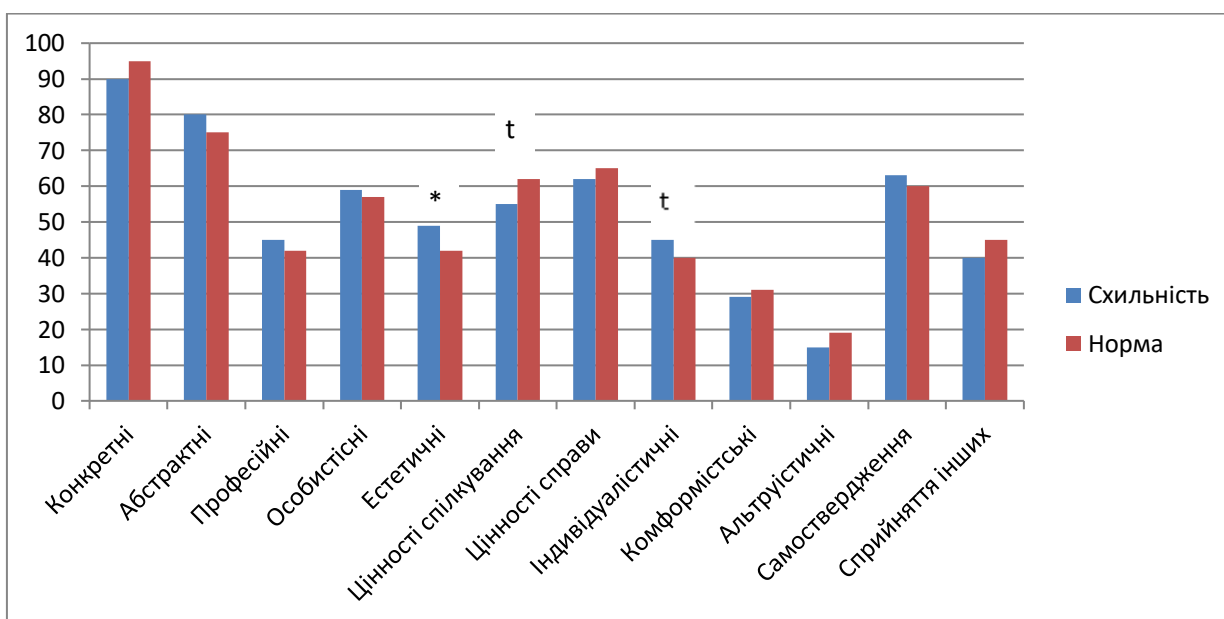
$$t_{\text{критичне}} = \begin{cases} 2,1 \text{ при } p \leq 0,05 \\ 2,88 \text{ при } p \leq 0,01 \end{cases}, \text{ при } n=46$$

Середнє значення за параметром "Естетичні цінності" значно (при $p=0,05$) вище у підлітків зі схильністю до поведінкових відхилень (СПВ), ніж у підлітків з нормативною поведінкою. Це проявляється у тому, що для підлітків з СПВ, на відміну від підлітків із нормативною поведінкою, більш важливими є краса і привабливість зовнішнього, орієнтація на задоволення від споглядання. Естетичні цінності мають високий ступінь суб'єктивності.

Тому щодо цих цінностей немає однаковості, і зрозуміло, що кожна людина має своє особливе сприйняття прекрасного.

Середнє значення за параметром "Цінності спілкування" вище у підлітків з нормативною поведінкою. Тобто підлітки, які не мають СПВ більш гуманні до інших, ніж підлітки зі схильністю. Це обумовлено тим, що для підлітків в нормі в пріоритеті знаходяться чесність, чуйність, терпимість до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани, життєрадісність, а також високі вимоги до життя.

Середнє значення за параметром "Індивідуалістичні цінності" вище у підлітків зі схильністю до відхилень поведінки. Це можна пояснити тим, що таким підліткам властивий твердий характер, і відповідно, для них характерна сміливість у відстоюванні своєї думки, незалежність, тобто здатність діяти самостійно, вміння стояти на своєму, не відступати перед труднощами, приймати обдумані рішення. Наочно відмінності продемонстровані на рисунку 3.1.4.

Примітка: *достовірна відмінність при $p=0,05$; t – тенденція до статистично значущих відмінностей при $p \leq 0,08$

Рис. 3.1.4. Порівняння результатів досліджуваних двох груп (підлітків, схильних до поведінкових відхилень, і підлітків з нормальною поведінкою) за узагальненими показниками за методикою "Ціннісні орієнтації" Рокича

3.1.2. Обговорення даних

Якісний і кількісний аналіз переважаючих цінностей у групах досліджуваних підлітків дозволив нам виявити, що підлітки, неохочі до девіантної поведінки, які перебувають у звичайному соціальному середовищі, спрямовані на активне життя, наявність вірних друзів, щасливу сім'ю і старанність. Такі цінності знижують рівень схильності до відхилень у поведінці і зменшують ймовірність прояви девіацій.

Для підлітків з несприятливого соціального середовища, неохочих до девіантної поведінки, характерна спрямованість на відповідальність, що знижує рівень схильності до девіантної поведінки, а також на щастя інших, що пояснюється відсутністю чітких особистих цілей, але веде до схильності до чужого впливу, з чим також пов'язана спрямованість на розваги.

Підлітків, схильних до девіантної поведінки (СПВ) зі звичайного соціального середовища відрізняє спрямованість на життєву мудрість, пов'язану з прагненням до отримання безпосереднього життєвого досвіду, у тому числі і девіантного, що визначає високий рівень схильності до девіантної поведінки.

Для підлітків, схильних до девіантної поведінки, які перебувають у несприятливому соціальному середовищі, також характерна висока значимість пізнання з одночасною значимістю щастя інших, творчості, обумовлених пошуком можливостей самореалізації та орієнтацією на чужу думку, із чим пов'язана висока значимість розваг. Крім того, цю групу підлітків відрізняє значущість сміливості у відстоюванні власної думки, пов'язана із прагненням до самоствердження, та значущість чуйності у відносинах з оточуючими, що пояснюється недоліком теплих відносин з близькими людьми.

Тож змістовий якісний аналіз ціннісних орієнтацій підлітків зі схильністю до відхилень у поведінці виявив, що існують деякі відмінності за переважаючими цінностями між підлітками, що виховуються у звичайних

соціальних умовах, і підлітками, що потрапили у складні соціальні обставини.

Система ціннісних орієнтації та соціальних установок підлітків, схильних до девіантної поведінки, що у знаходяться у складних життєвих обставинах, відрізняється пріоритетом цінностей щастя інших, розваг, сміливості у відстоюванні власної думки, чуйності, орієнтуючи підлітків на самоствердження у своєму соціальному оточенні.

У підлітків, схильних до девіантної поведінки, які знаходяться у звичайному соціальному середовищі, у системі ціннісних орієнтації та соціальних установок відзначається висока значимість зрілості, що досягається життєвим досвідом, та щастя інших, що пов'язано зі спрямованістю на отримання безпосереднього досвіду у взаємодії з оточуючими.

Цінності свободи та незалежності, виступаючи орієнтиром на порушення соціальних норм, загалом характерні для системи ціннісних орієнтації та соціальних установок підлітків, схильних до девіантної.

Отже, можна зробити висновок про те, що з точки зору смислових орієнтацій істотних відмінностей між підлітками зі схильністю до поведінкових відхилень і підлітками з нормативною поведінкою не виявлено, але з точки зору ціннісних орієнтацій є відмінності за трьома групами цінностей: індивідуалістичні, естетичні та цінності спілкування. І зміст цінностей підлітків, котрі схильні до відхилень поведінки (девіацій), такий, що сприяє таким відхиленням, а тому потребує розвитку у більш просоціальне й життєстверджуюче русло.

3.2. СИСТЕМА РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНОГО ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ТРЕНІНГОВОЇ РОБОИ (формувальний етап)

У нашій роботі формувальний етап передбачав систему тренінгових занять по розвитку адекватної ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних до відхилень поведінки. Ми склали тематичний план на 10 занять.

Дана програма може бути використана психологами як для корекції ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, так і для профілактики поведінковий відхилень підлітків у нормі, для підтримки адекватної ціннісно-сміслової сфери. А також програма може використовуватися для підлітків з девіаціями при видозміні програми для більш продуктивного результату.

Вибір адресата - підлітки - пояснюється тим, що підлітковий вік є початком формування ціннісно-сміслової сфери особистості і є сприятливим ґрунтом для розвитку девіантної поведінки. Саме тому необхідно розвивати адекватну ціннісно-сміслову сферу в цьому віці.

Цілі: Вторинна психологічна профілактика девіантної поведінки підлітків через корекцію та розвиток їхньої ціннісно-сміслової сфери.

Завдання:

1. Розвиток позитивної "Я-концепції", уявлень про власні психологічні можливості, потреби, інтереси, цінності.
2. Навчання аналізу реальних життєвих ситуацій, рефлексії дій і почуттів.
3. Формування суспільно значущих мотивів вибору життєвого шляху та професії, місця в світі і серед інших людей.
4. Розвиток особистості як суб'єкта власного життя, відповідальності її за свій вільний вибір, перед самим собою, близькими, аж до переживання власної відповідальності за долю суспільства.

Розвиток ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, здійснюється за допомогою спеціально підібраних вправ. Заняття

повинні проводитися комплексно для, більш позитивного результату. При розробці занять ми виходили з того, що найбільш ефективною формою корекції і профілактики є активне навчання соціально важливих навичок, яке переважно реалізується в формі групових тренінгів [30]. У ході тренінгової роботи підліток може розширити свій кругозір за рахунок тренера і, більшою мірою, своїх однолітків, які діляться своїм розумінням того чи іншого питання. Адже, провідною діяльністю підліткового віку є спілкування, більшою мірою це спілкування з однолітками, а в тренінговій роботі їм і представляється така можливість.

Під час проведення тренінгових занять підлітки набувають знання про ціннісні і змістовні орієнтаціях, у них формуються вміння аргументувати свою точку зору, слухати і приймати точку зору іншої, також вміння визначати свої цілі на майбутнє, намагатися безоціночно ставитися один до одного. Підлітки вчать володіти навичками конструктивного спілкування в групі однолітків, а також формується саморозвиток і розпізнавання своїх ресурсів через бачення інших.

Для успішної роботи в тренінговій групі ми дотримувалися таких основних принципів:

- принцип активності учасників: всі члени групи повинні залучатися до гри, дискусії, справи, а також аналізувати дії інших учасників;
- принцип "тут і тепер": члени групи фокусують свою увагу на те, що відбувається на даний момент і не співвідносять з минулим досвідом;
- принцип конфіденційності: все, що відбувається в групі повинно залишатися в ній;
- принцип партнерського спілкування: взаємодія в групі будується з урахуванням інтересів усіх учасників, визнання цінності особистості кожного з них, рівності їх позицій, а також співучасті, співпереживання, прийняття один одного.

Тривалість тренінгового заняття становила 1 астрономічну годину. Проводилися 2 раз на тиждень протягом одного з половиною місяці, за

такою структурою: вітання або вступна частина (розминочні вправи для створення сприятливої атмосфери), основна частина і заключна, в яку входив ритуал прощання і рефлексія ("Що ви відчуваєте?", " Як змінився ваше настрій? ", " Що сподобалося? " тощо). Як правило, на основну частину відводиться більше часу, ніж на вступну і заключну. Це пов'язано з тим, що основна частина спрямована на розвиток у підлітків будь-яких навичок. На першому тренінговому занятті вступна частина займає більше часу, це пов'язано з тим, що підліткам необхідно пояснити правила роботи в тренінгу, знайомству, а також розкриття суті всієї роботи. Тривалість і зміст занять може змінюватися в зв'язку з психофізіологічним станом підлітків.

ПРОГРАМА ТРЕНІНГУ "МІЙ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ"

№	Назва тем	Ціль	Матеріали
1.	Ціннісно-смыслова сфера	Створення сприятливої атмосфери; розширення знань підлітків про ціннісно-смысловий сфері.	Картки з привітанням, ручки, олівці, фломастери, аркуші паперу
2.	Частини мого "Я"	Розвиток уявлення про себе	Папір, олівці, покажчики напрямку
3.	Дружба починається з посмішки	Виробляти позитивне ставлення один до одного і вміння спілкуватися так, щоб спілкування з тобою приносило радість	Ватман, фломастери, олівці, папір
4.	Я відрізняюся від інших	Навчити знаходити в собі головні індивідуальні особливості	Папір, ручки, фломастери (олівці)
5.	Мої ціннісні орієнтації ідеали, особистісний смисл	Визначити особистісні смисли і цінності підлітка засобами ігрової ситуації	Бальна карта відстані від Землі до Сіріуса
6.	Цілепокладання і планування	Відпрацювання навичок подолання перешкод на шляху до досягнення цілей	Папір, ручка
7.	Вибір засобів досягнення	Сформувані в учнів здатність до самостійного вибору і ціле	Папір, ручки, олівці

№	Назва тем	Ціль	Матеріали
	цінностей-цілей і смислів. Проблеми і труднощі	покладання	
8.	Життєвий шлях людини	Сформувати цілісну "Я - концепції"	Папір, олівці фломастери
9.	Людина як стратег життя в ставленні до минулого, сьогодення та майбуття	Визначити перспективи життєвої стратегії	Олівці чи фломастери, папір
10.	Підведення підсумків	Розвинути мотивацію самовдосконалення і самоактуалізації	Бланки для текстів ; ручки

Приклад тренінгового заняття :

Тренінгове заняття №4

"Я відрізняюся від інших"

Мета: Навчити знаходити в собі головні індивідуальні особливості.

Завдання:

1. Переосмислення уявлень про свій спосіб Я.
2. Усвідомлення власної індивідуальності.
3. Розвиток вміння приймати свою спільність і свою відмінність з іншими.

Матеріал для роботи: папір, ручки, фломастери (олівці)

Хід роботи:

Вступна частина:

Вправа "Плутанина"

Час: 5 хвилин

Мета: Створити позитивний емоційний настрій

Учасники утворюють тісне коло і простягають вперед руки. За командою ведучого кожен повинен взяти за руки двох гравців, при цьому бажано не братися за руки з тими, хто стоїть поруч. Далі тренер пропонує

учасникам "розплутатися", тобто, не згорнувши рук, вишикуватися в один або кілька кіл. Зазвичай ведучий бере участь в цій вправі нарівні з усіма, але активного впливу на процес розплутування не робить.

Часто в учасників виникають сумніви в тому, що ця задача вирішується. Насправді розплутатися можна завжди. У підсумку гри може виявитися кілька кіл; можливо, деякі учасники будуть стояти обличчям в коло, деякі - спиною. Але в будь-якому випадку рішення буде знайдено.

Після виконання вправи можна запитати учасників про те, що їм допомагало справити з завданням, що можна було б зробити, щоб розв'язати цю проблему швидше. Під час обговорення важливо підкреслити, що запорука успішного виконання цього завдання - доброзичливе ставлення один до одного, постійна орієнтація в ситуації і генерування оригінальних ідей.

Основна частина:

Вправа "Ти і Я"

Час: 10 хвилин

Мета: Розвиток вміння розуміти і приймати свою спільність і свою відмінність з іншими

Процедура: Учасники стають в коло, обличчям до центру. Вправа складається з трьох частин. Один з учасників виходить у центр кола, ставати особою до сусіда справа і каже йому: "Ти такий же як і я. Ти і я ... (називає ознаки спільності)". Партнер відповідає йому аналогічної фразою, ніс іншою ознакою спільності. Потім почав вправу повертається на своє місце, а другий переходить до третього партнера і т.д., поки весь круг не повернеться на свої місця. На цьому перша частина вправи закінчена.

Почав гру, а потім і інші учасники аналогічно будуть говорити один одному фразу починає зі слів: "Я відрізняюся від тебе тим, що Я і ти ..." 3. Аналогічно першій частині, але учасники задають по черзі питання: "Чому я тобі подобаюся? " Відповіді повинні бути повними і розгорнутими, а не просто: "Тому що ти хороший".

Обговорення. Що було легше знайти: схожість або відмінність? Що кожен відчував в різних частинах вправи?

Вправа "Малюнок себе"

Час: 20 хвилин

Мета: Сприяти усвідомленню себе, занурення в свій власний світ і орієнтація в ньому

Інструкція: "Зараз я пропоную Вам намалювати себе. Себе можна зобразити рослинами, тваринами, квіткою, колезем і по-іншому, як вам захочеться. Для малювання Ви можете використовувати будь-який папір і будь-які приладдя для письма." Кожен учасник може показати свій малюнок і розповісти групі про нього. Ведучому треба мати на увазі, що діти часто прагнуть до того, щоб дорослий похвалив їх малюнок, "оцінив на відмінно". Ведучий при цьому підкреслює, що у кожного малюнок хороший по-своєму, і головне, що учасники зобразили себе.

Заключна частина:

Вправа "Обведи свою руку"

Час 10 хвилин

Мета: отримати зворотній зв'язок

"М" (мізинець) - думки, знання, інформація.

Що нового я сьогодні дізнався?

Які знання придбав?

Зафарбуйте якщо ви щось дізналися, придбали якісь знання, якщо немає, залиште чистим.

"Б" (безіменний) - близькість до мети.

Що я сьогодні зробив і чого досяг?

Зафарбуйте якщо ви чогось досягли, якщо немає, залиште чистим.

"С" (середній) - стан духу.

Яким було моє настрій, настроїв?

Чи сподобалося мені заняття?

Якщо у вас був гарний настрій зафарбуйте палець, якщо немає, залиште чистим.

"У" (вказівний) - послуга, допомога, співпраця.

Чим я сьогодні допоміг іншим?

Чи поліпилися мої взаємини з оточуючими?

Якщо це було зафарбуйте, якщо немає, залиште чистим.

"Б" (великий палець) - бадьорість, фізичний стан.

Як я себе відчував?

Чи була у вас настороженість, чи були ви замкнуті - залиште чистим.

Якщо ви відчували себе впевненим - зафарбуйте.

Якщо хочете щоб наші заняття повторилися намалюєте на долоньці точку.

Для підтримки інтересу до занять ми включали як групову та індивідуальну, так і індивідуально-групову форми роботи, а також роботу в мікрогрупах, під час реалізації програми, це сприятливо впливало на продуктивність тренінгової роботи. Але можна відзначити, що не всім хлопцям подобається працювати в групах, для деяких це складно і їм простіше працювати індивідуально або в мікрогрупах, саме тому ми і включали в нашу програму різні вправи.

Наприклад, в такій вправі як "Мій герб" підліткам потрібно було зобразити свої образи і смисли у вигляді герба. Для кращого розуміння підліткам були представлені шаблони з розшифровкою ("Щастя", "Суспільство", "Гідність" тощо). Ця вправа викликала у підлітків спочатку подив, а після декількох хвилин у багатьох з'явилися думки і вони приступили до роботи, з часом у процес роботи включилися всі. Таке несвоєчасне включення в роботу було пов'язано з тим, що деяким хлопцям дуже складно зосередитися в групі і їм потрібна тиша, яку дуже складно створити. Групових вправ, звичайно, було більше, так як в нашій програмі хлопці більшою мірою повинні обмінюватися думками, навчитися слухати і

приймати точки зору других, для цього ми використовували групові дискусії та ситуаційні ігри.

Так, в ході групової дискусії відбувається зіставлення думок, інформації з обговорюваної теми. Для підлітків дуже важливе спілкування, особливо це спілкування з однолітками. Групова дискусія дозволяє підлітку прояснити свою позицію і знайти однодумців, а також виявити диференціацію точок зору по хвилюючим їхніх питаннях.

Також групова дискусія дає всебічне бачення обговорюваного предмета. У ході реалізації нашої програми, можна відзначити, що в перші тренінгові заняття підліткам було складно влитися в дискусію, так як більш активні учасники затьмарювали інших. Тому доводилося питати думку інших учасників, тактовно припиняючи розмову більш активних, але по проходженню декількох занять ця проблема перестала бути актуальною, і право висловитися було абсолютно у кожного.

У ситуаційній грі упор також робиться на міжособистісна взаємодія. У таких іграх учасники "програють" ситуації, які значимі для них. У ході гри хлопці діляться своєю думкою і намагаються прийти до єдиної думки, якщо у них це не виходить, то тренер намагається їх спрямувати на вирішення за допомогою навідних запитань або ж промовляння тієї інформації, яку викладали підлітки. Після чого, дає хвилину на роздуми і прийняття рішення. Яке б містило кроком в грі є психологічний аналіз, який здійснюється спільно з усією групою, під час такого обговорення все підлітки активно включаються в діалог.

Прикладом може послужити така гра як "Сіріус", завдання якої полягає в тому, що підлітком необхідно дістатися до планети без будь-яких вад, пройшовши через ряд випробувань. На нашу думку, ця гра викликала у підлітків найбільший захват, так як саме в ній хлопці старалися проявити себе, донести свою думку до всіх і пояснити свою правоту, так як в грі представлені хвилюючі всіх життєвих ситуацій. Для нас ця гра також була

дуже важлива, так як в ній можна простежити, як підлітки ставляться до того чи іншого пороку (алкоголізм, наркоманія, вбивство та ін.).

Також для насиченості занять ми включали в програму рисункові вправи, для того, щоб хлопці спочатку могли обміркувати, уявити задану тему, а потім поділитися своїм баченням. Таким прикладом може послужити вправа "Шлях до мети", де хлопцям необхідно намалювати свій шлях до мети з перешкодами, які вони долають. У цій вправі важливо не тільки розповісти групі свій шлях, а й подумати, як вони будуть проходити через перешкоди. З цією вправою у підлітків виникали такі проблеми як знаходження шляхів вирішення з того чи іншого перешкоди. Їх відповіді часом були такі фантастичні, що було складно зробити якісь висновки, і в цьому випадку ми просили групу допомогти з подоланням перешкод, в чому група дуже активно брала участь.

Також при розробці програми ми розуміли, що для підлітків буде втомлює одноманітна робота, для цього ми включили в тренінгову роботу розминочні вправи, але також намагалися їх підібрати відповідно темі тренінгового заняття. Подібні розминочні вправи сприяли підняттю емоційного фону підлітків і таким чином вони налаштувалися на роботу або просто розслаблялися після навчальних уроків.

У тренінгових заняттях було багато вправ для роздумів, і до кінця реалізації програми було помітно, що багато хто почав замислюватися над власною поведінкою, почали переосмислювати свої вчинки і вже не так агресивно реагували на протилежні думки.

У цілому реалізація тренінгової програми, на нашу думку, пройшла продуктивно, так як в ході контрольної діагностики відбулися зміни в кращу сторону. У ході проведення тренінгів виникали такі проблеми, як запізнення і не бажання працювати, з чим ми не без зусиль справилися за рахунок того, що спільно з групою придумували тим, хто запізнився, різного роду завдання (наприклад, заспівати пісню, розповісти вірш,

станцювати тощо). У результаті чого у підлітків піднімався настрій і з'являлося бажання працювати.

Аналізуючи групову динаміку, можна сказати, що якість рефлексії у підлітків розвинена досить добре. У цьому є і наша заслуга, для того щоб учасники добре відрефлексувати, ми намагалися задавати питання адресовано, давала можливість вільно висловлювати свою думку.

Оцінюючи себе в ролі тренера, хочеться відзначити, що в підготовці заходу нам допомогли такі якості особистості, як відповідальність, ретельність, відкритість і організаторські здібності. Встановити контакт з групою вдалося за допомогою власного саморозкриття. Впевнена поведінка та спокійне мовлення посприяли розкриттю і повної "зворотного зв'язку" від хлопців.

Результат тренінгового курсу повністю відповідає його цілям і задачам. Загальна тренінгова парадигма була визначена наступна: тренінг як тренування, в результаті якого, відбувається формування і відпрацювання умінь і навичок ефективної поведінки.

3.3. АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ (контрольний етап)

До запропонованої нами тренінгової програми були залучені підлітки, які тимчасово перебували у Центрі соціально-психологічної реабілітації ССД Чернівецької ОДА і в констатувальному дослідженні показали високу схильність до поведінкових відхилень (СПВ – девіацій). Таких підлітків виявилось 10. І це було майже оптимальне число учасників тренінгової групи.

Для оцінки ефективності тренінгової програми через два тижні після її закінчення було проведено повторне дослідження за допомогою тих самих методик, які застосовувалися на констатувальному етапі.

У якості методів математико-статистичної обробки даних, які були отримані в ході емпіричного дослідження, нами використовувався критерій Вілкоксона, що дозволяє виявити відмінності між двома залежними мало чисельними групами, у даному випадку дозволяє порівняти індивідуальні результати підлітків до та після участі у тренінговій програмі. Результати застосування методу математичної статистики критерію Вілкоксона стосовно результатів дослідження за методиками представлено у таблицях 3.3.1 і 3.3.2.

Таблиця 3.3.1

Зведена таблиця значень критерію Вілкоксона для виявлення відмінностей у групі підлітків зі схильністю до поведінкових відхилень до і після тренінгової роботи за показниками методики "Тест смисложиттєвих орієнтацій" Д.О.Леонтьєва

Шкали	Показники досліджуваних до тренінгової роботи	Показники досліджуваних після тренінгової роботи	$T_{емп}$
Цілі	3,25	6,469158	1,650115
Процес	3,375	7,87824	2,086825 (p=0,01)
Локус контролю - Я	2,25	5,825232	1,545003
Локус контролю – Життя	3,75	8,86484	3,083349 (p=0,01)
ОЖ	9,6875	14,28935	2,872637 (p=0,05)

$$T_{критичне} = \begin{cases} 2,1 \text{ при } p \leq 0,05 \\ 2,9 \text{ при } p \leq 0,01 \end{cases}, \text{ при } n=10$$

Як впливає з таблиці, видно суттєві статистично достовірні відмінності між вибірками досліджуваних за шкалою "Локус контролю -

Життя" ($t = 3,08$) і шкалою "Загальний показник життєвих орієнтацій" ($t = 2,87$), а також виявляється тенденція за шкалою "Процес" ($t = 2,09$).

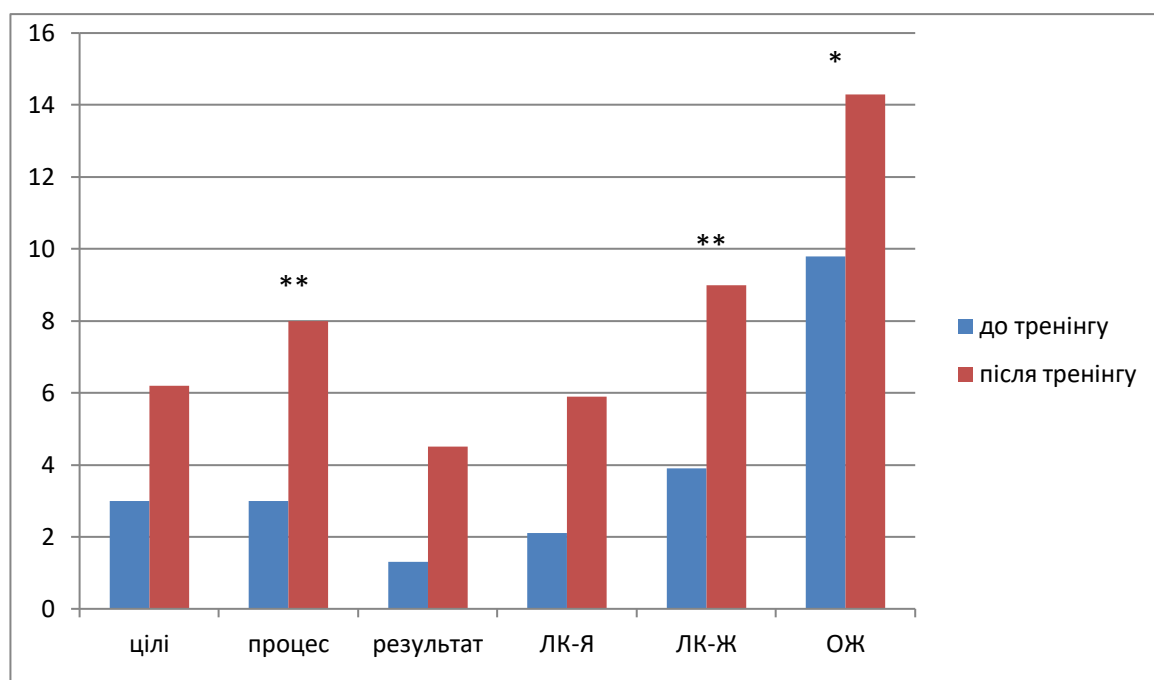
Середнє значення за параметром "Локус контролю - Життя" (рівень значущості $p=0,01$) вище у вибірці випробовуваних після тренінгової роботи, ніж до тренінгової роботи. Це обумовлено тим, що після проведення тренінгової роботи у підлітків зріс показник переконань у тому, що життя людини підвладне свідомому контролю, і їй дано вільно приймати рішення і втілювати їх у життя. На нашу думку, таким змінам сприяла робота підлітків у таких вправах як "Закінчи пропозиції", "Мій герб" та ін.

Виявлено також значущу (рівень значущості $p=0,01$) різницю за параметром "Процес життя і емоційна насиченість життя", яка має позитивний результат після тренінгової роботи. Цей показник нам говорить про те, наскільки підлітку сам процес життя цікавий, наскільки емоційно насичений і наповнений змістом. Цьому сприяли такі вправи: "Обведи свою руку", "Золота рибка" та ін.

Середнє значення за параметром "Осмисленість життя" (рівень значущості $p=0,05$) підвищилося після проведення тренінгової роботи. Це говорить про те, що підлітки стали сприймати життя більш осмисленою, бо краще усвідомили, а в деяких випадках й спеціально створили власні цілі, встигли пережити задоволення, яке одержуваному від досягнення перших кроків до своєї мети, відчули упевненість у своїй здатності ставити собі цілі, вибирати завдання з наявних і досягати результатів. У процесі тренінгової роботи постійно наголошувалося і підлітками, і ведучими про те, що важливим є ясне співвідношення цілей – з майбутнім, емоційної насиченості – з сьогоденням, задоволення – з досягнутим результатом, минулим. На нашу думку, цьому сприяли насамперед такі вправи як "Малюнок себе", "Цілі і справи" та ін.

Виходячи з отриманих результатів, можна говорити про продуктивність й ефективність проведеної тренінгової програми.

Результати дослідження за даною методикою наочно відображені на рисунку 3.3.1.

Примітка: *достовірна відмінність при $p=0,05$; **достовірна відмінність при $p=0,01$

Рис. 3.3.1. Порівняння результатів досліджуваних підлітків до участі та після участі у тренінговій програмі, за тестом "Смисложиттєвих орієнтацій" Д.О.Леонтьєва

Як видно з рисунку, за кожним фактором смисложиттєвих орієнтацій спостерігається підвищення показників, хоч і не за всіма воно є статистично значущим. Але майже за усіма, крім факторів «результат» і «локус контролю-Я» показник досягли середнього рівня, тоді як до тренінгу вони відзначалися лише на низькому рівні. Тобто можна говорити, що після участі у тренінгові для підлітків їхні життєві цілі, їхні можливості вибору і впливу на своє життя, моменти життя, які приносять задоволення, підвищують впевненість у собі стали краще усвідомлюваними, чіткіше виокремилися у їх внутрішньому світі, набули більш конкретних значень. І, судячи з результатів контрольної діагностики, цьому посприяла розроблена нами тренінгова програма. На нашу думку, на позитивний результат

вплинули насамперед такі вправи як "Шлях до мети", "Чотири стихії", "Цілі і справи", "Закінчи речення", "Золота рибка", "Чотири сфери" та ін.

Особливі відгуки ми отримали після заняття "Цілеспрямованість і планування", де вирішувалися такі завдання як визначення цілей свого життя; створення плану дій для досягнення життєвих цілей та ін. У ході тренінгової роботи від підлітків було сказані такі висловлювання як "Я тепер розумію, чим я маю радіти сьогодні", "Все залежить від нас", "Після таких тренінгів починаєш замислюватися про те, що потрібно зробити для хорошого майбутнього", "Усе в наших руках", "Я тепер знаю, чого я хочу, і краще розумію, як цього досягти" тощо. Такі усвідомлення підлітків, котрі опинилися у складних життєвих обставинах, у несприятливих соціальних ситуаціях є дуже важливими, оскільки зазвичай, як показують дослідження, зокрема О.В.Овчарової та А.В.Поліної [35], підлітки, які опинилися у важкій життєвій ситуації, схильні до дисгармонійного сприйняття часової спрямованості життя, а саме, до заперечення досвіду свого минулого життя, неприйняття життя в теперішньому та націленості на краще майбутнє. Такі підлітки прагнуть забути негативні моменти в минулому, витісняючи тим самим у несвідоме страхи та біль, що ускладнює усвідомлення своїх істинних почуттів та бажань. Вони більшою мірою, ніж підлітки, що перебувають у відносно благополучних умовах, незадоволені своїм життям у теперішньому, не відчують повноцінного життя "тут і тепер". Знецінюючи сьогоднішнє та минуле, такі підлітки орієнтовані на майбутнє, ставлячи нереалістичні цілі, цим ускладнюючи їх досягнення. Підлітки, які опинилися у важкій життєвій ситуації, схильні сприймати процес життя не зовсім насиченим та наповненим змістом; вони розуміють, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя, але рідко відносять це себе. Їм складніше знайти доступ до своїх внутрішніх ресурсів, які забезпечать адекватний вихід із критичних ситуацій, їм важче прийняти відповідальність за власне життя. І, як ми розуміємо, девіантна поведінка стає для них і спосібом протесту проти

життя, яке не влаштовує, і способом отримати додаткові емоції «драйву», щоб відчувати себе живим, і способом - нехай і не завжди адекватним і нормативним з точки зору суспільної моралі - виправити ситуацію.

Аналіз ціннісних орієнтації підлітків, що мають схильність до поведінкових відхилень, проведений після їхньої участі у тренінговій програмі, показав, що їхні цінності теж зазнали певних трансформацій. Це видно на таблиці 3.3.2.

Таблиця 3.3.2.

Зведена таблиця значень критерію Вілкоксона для виявлення відмінностей у групі підлітків зі схильністю до девіантної поведінки до і після тренінгової роботи, за узагальненими показниками методики "Ціннісні орієнтації"Рокича

Шкала	Показники досліджуваних до тренінгової роботи	Показники досліджуваних після тренінгової роботи	T_{emp}
Конкретні	8,0625	12,05802	1,67938
Абстрактні	4,3125	8,18164	1,542707
Професійні	4,375	17,37767	2,810642 (p=0,05)
Особисті	6,6875	20,506	2,913651 (p=0,01)
Естетичні	4,875	10,06562	1,937288
Цінності спілкування	3,8125	15,92574	2,810642 (p=0,05)
Цінності справи	8,9375	11,11437	0,337401
Індивідуалістичні	7,6875	10,94056	0,086318
Конформістські	7,75	10,30534	0,67926
Альтруїстичні	9,51	10,71448	0,186663
Самоствердження	8,3125	13,53868	0,978677
Сприйняття інших	7,75	12,7091	0,917471

$$T_{критичене} = \begin{cases} 2,1 \text{ при } p \leq 0,05 \\ 2,9 \text{ при } p \leq 0,01 \end{cases}, \text{ при } n=10$$

Виходячи з даних таблиці, видно суттєві статистично достовірні зміни за шкалами "Професійні цінності" ($p=0,05$), "Особисті цінності" ($p=0,01$) та "Цінності спілкування" ($p=0,05$).

На констатувальному етапі були виявлено, що цінність спілкування для підлітків зі СПВ дещо нижча, ніж для підлітків з нормативною поведінкою. Хоча традиційно вважається, що, чим нижчий рівень групи у соціальній ієрархії (насамперед — за рівнем доходів), тим більше цінуються духовні взаємини. Але у нашому випадку ми бачимо, що це не завжди так. Разом з тим, очевидно, що після тренінгової роботи підлітки, які перебувають у несприятливих соціальних ситуаціях і складних життєвих обставинах, схильні до відхилень поведінки, по-новому оцінили можливості і якість спілкування з однолітками й дорослими. Будучи самоцінним, внутрішньо мотивованим, спілкування несе в собі ті самопідкріплювальні механізми, які уможливають необмежений і творчий розвиток людських відносин. Якщо говорити про особистісне спілкування, то саме самоцінність партнера, внутрішня мотивація відносин з ним є умовою їхньої невичерпності, а отже, і стабільності. Інструментальне ставлення до іншої людини як до засобу досягнення власних цілей, так само як і ставлення до себе як до засобу задоволення потреб партнера, робить зв'язок з ним функціональний, рольовий, тимчасовий. Лише бачення термінальної цінності себе та іншої людини надає міжособистісній взаємодії той позарольовий та позачасовий характер, який є нормою особистісного спілкування. Під час тренінгу ми намагалися створити саме такі умови, щоб побачили, яким важливим є безумовне прийняття партнера по спілкуванню, розуміння і врахування його потреб, відчули, що це можливо й випадку з ними особисто. Саме це й сприяло переоцінці спілкування як самодостатньої цінності.

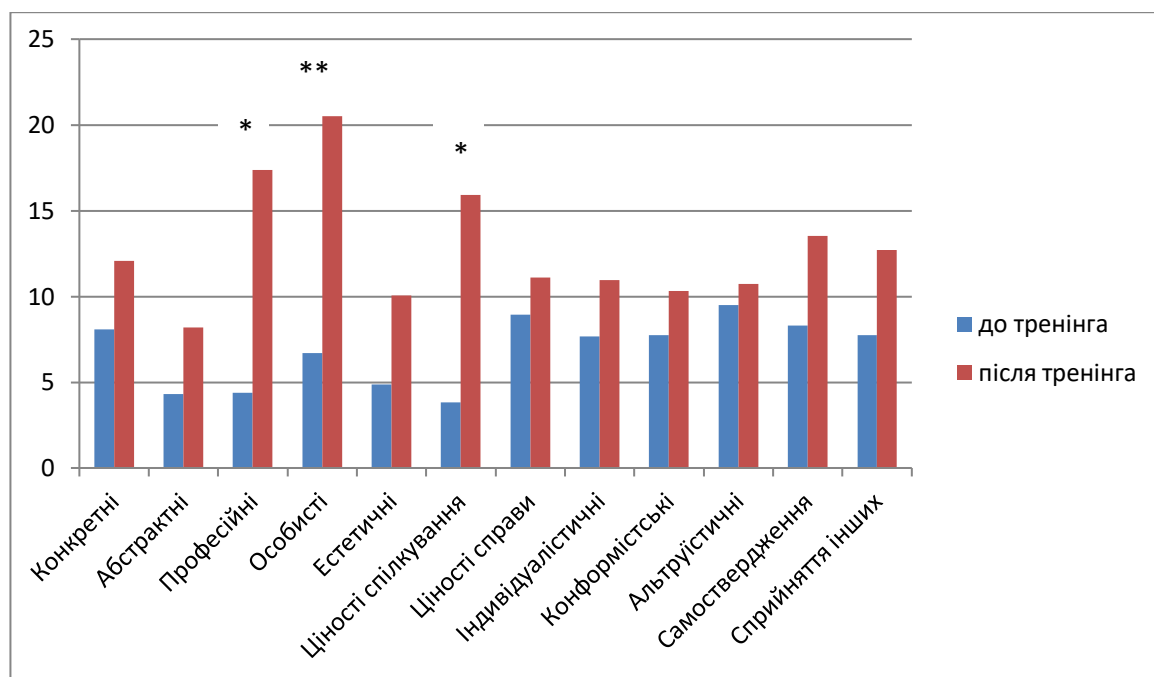
Професійні цінності не були дуже значущими для підлітків зі СПВ до початку участі у тренінговій роботі, але у зв'язку з тим, що під час занять розглядалося й обговорювалося багато питань персональних цілей на

майбутнє, вибору майбутньої професії, можливостей і перспектив професійної самореалізації, у свідомості підлітків ці питання актуалізувалися і набули нових смислів й нового розуміння. Загалом, для того, щоб належати до певної професії, бути в ній успішним, важливо, з одного боку, приймати її суспільно визнані цінності, з іншого – окреслити для себе особисто якийсь ціннісний простір, що визначає норми та принципи професійної діяльності і поведінки. Тому важливим моментом підготовки до здійснення будь-якої професійної діяльності є орієнтація на професійні цінності. У нашому дослідженні підлітки зі схильністю до девіацій проявили великий інтерес до обговорення питань свого професійного вибору саме з точки зору того, що важливого для них особисто є в тій професії, яку вони хотіли би обрати, і чим вони, будучи такими професіоналами, можуть бути корисними суспільству, і які власні здібності і якості зможуть реалізувати у цій професії. Як наслідок, ми бачимо значне підвищення професійних цінностей підлітків після тренінгової роботи.

Особисті цінності - цінності власного Я, власних потреб й інтересів, власного життя також відчутно зросли у підлітків зі схильністю до девіацій у порівнянні з тим, як це виглядало у них до початку тренінгової роботи. Ці підлітки зростають у несприятливих життєвих обставинах, які щодня показують їм не найкращі сторони людського життя і людської натури. У тих несприятливих соціальних ситуаціях, в яких відбувається їхнє дорослішання, підліткам рідко або й ніколи не вдається відчувати себе значимими, важливими, цінними і цікавими для когось. Перебуваючи у Центрі соціально-психологічної реабілітації, підлітки отримали досвід якісно нового, індивідуально зорієнтованого спілкування, відчули піклування і турботу, живий інтерес до своїх персон і до своїх доль. Під час тренінгу вони працювали над виробленням навичок прислухатися до себе, своїх почуттів, думок, свого стану, усвідомлювати свої потреби і говорити про них, допомагати іншим і самим приймати допомогу. Це все сприяло

прийняттю себе, усвідомленню власної цінності й важливості. Очевидно, саме це в сукупності з іншими виховними й комунікативними впливами у Центрі сприяло тому, що особисті цінності підлітків з СПВ стали значно вищими.

Наочно відмінності у підлітків, схильних до девіацій, як вони виглядали до і після проведення тренінгової роботи, можна побачити на рисунку 3.3.2.

Примітка: *достовірна відмінність при $p=0,05$; **достовірна відмінність при $p=0,01$

Рис. 3.3.2. Порівняння результатів досліджуваних підлітків до участі та після участі у тренінговій програмі, за тестом "Ціннісній орієнтації" М.Рокича

Слід зазначити, що цінності, які трансформувалися у процесі тренінгу, належать до інструментальних цінностей, що говорить нам про те, що підлітки віддають перевагу цінностям, які визначають певні способи досягнення життєвих цілей. Досягненню таких результатів, на нашу думку, сприяють вправи "Чорне і біле крісло", "Перехрестя", "Минуле, сьогодні і майбутнє", "Я реальний; Я-ідеальний; Я очима інших" і ін. Особливо, сприятливо вплинуло заняття, на якому розглядалася тема "Мої ціннісні

орієнтації ідеали, особистісний сенс", де вирішуються такі завдання як визначення шляхів досягнення життєвих цілей, усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, позитивних і негативних якостей і ін. У ході проведення тренінгів, пов'язаних з формуванням ціннісних орієнтацій, підлітки почали замислюватися про свої життєві цінності. Звучали такі фрази як "Я раніше не думав, що для мене справді важливо...", "Я тепер розумію, що мені потрібно робити, щоб я мав те, що хочу. І це трохи не те, що я роблю зараз", "А я і не замислювалася над власною поведінкою ...", "Тепер у мене в голові все сплуталось...Раніше я думав, що це круто, а тепер я бачу, що мене це до добра не доведе", "Я не думав, що це (поведінка) так виглядає..." тощо. Такі висловлювання підлітків з СПВ яскраво демонструють, що тренінг дав їм поштовх для переосмислення своїх життєвих цінностей і розкриття в собі нових задумів і віднайдення у житті нових напрямків для руху вперед.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Наше емпіричне дослідження, яке складалося з трьох етапів (констатувального, формувального та контрольного) дозволило виявити, що у середньому 44% підлітків 14-15 років виявляють схильність до поведінкових відхилень – девіацій. При цьому такі схильності значно частіше (62%) зустрічаються серед підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах та несприятливих соціальних ситуаціях.

Підлітки, схильні до поведінкових відхилень, практично не відрізняються від своїх однолітків, котрі не мають подібних схильностей, за смисло-життєвими орієнтаціями і демонструють у цілому середній з тенденцією до зниженого рівень осмисленості життя, своїх цілей, своїх можливостей контролю, відчуття задоволення наповненістю життя.

Однак існують достовірні відмінності між підлітками обох груп за ціннісними орієнтаціями. У підлітків із високою схильністю до девіацій значущо переважають естетичні й індивідуалістичні цінності, тоді як у

підлітків без таких схильностей, з нормативною поведінкою значущо вищою є цінність спілкування. У цілому в обох групах підлітків на перші місяці вийшли такі узагальнені категорії цінностей як конкретні, цінності справи, самоствердження, спілкування й особисті.

Також спостерігалися деякі відмінності ціннісних орієнтацій підлітків, які перебувають у різних життєвих обставинах.

Для розвитку ціннісно-сислової сфери підлітків було розроблено і впроваджено тренінгову програму «Мій життєвий шлях». Програму було реалізовано на базі Центру соціально-психологічної реабілітації ССД Чернівецької ОДА. До тренінгу було залучено 10 підлітків з числа наших респондентів, які під час діагностики виявили високу схильність до поведінкових відхилень (девіацій). Тренінгова робота була реалізована у 10-ти одноденних заняттях, які відбувалися 2 рази на тиждень.

За результатами участі у тренінгу підлітки виявили значно вищий рівень усвідомлення життя як процесу, можливостей контролю й планування свого життєвого шляху. На перше місце серед їхніх ціннісних орієнтацій вийшли такі цінності, які можна узагальнити під категоріями професійних, особистих та цінності спілкування.

Загалом для підлітків, які схильні до девіацій, після тренінгів, насамперед, характерні такі цінності: незалежність, тверда воля, широта поглядів, самоконтроль, відповідальність, сміливість у відстоюванні свого думки. Також слід зазначити, що під час проведення тренінгів у підлітків зріс показник переконань у тому, що людина підвладна свідомому контролю та самостійному прийняттю рішення.

Отже, проведена нами тренінгова робота сприяє розвитку ціннісно-сислової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, а саме формуванню уявлень про загальнолюдські цінності, визначення своїх цінностей і їх впливу на побудову життєвих планів і перспектив.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного теоретичного та емпіричного дослідження було виявлено особливості ціннісно-смилової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, й доведено можливість застосування розробленої тренінгової програми для її корекції та розвитку. Це дало змогу також зробити такі висновки:

1. Поняття цінності і смислу є предметом вивчення філософії, соціології, культурології і ряду інших антропоцентричних наук. Найбільш активно вони розробляються у концепціях екзистенційної, гуманістичної психології і психології переживання. Цінності визначаються як це те, що почуття людини диктують визнати важливішим за усе інше, і до чого людина прагне, ставиться з повагою та визнанням. Цінності виконують смислотворну функцію відносно інших структур, таких як мотиви, смислові диспозиції, смислові установки й власне особистісні смисли. Смысл постає як телеономне поняття, оскільки воно відображає певну цілеспрямованість діяльності та життєдіяльності взагалі. Смысл пов'язаний з об'єктивно значущими цінностями, що усвідомлюються індивідом як необхідні, споріднені його сутності, бажані, як вища ціль його діяльності та намагань. Ціннісно-смилова сфера являє собою базове ядро особистості.

2. У підлітковому віці створюються передумови для становлення сенсу життя, інтенсивно формуються ціннісні орієнтації, що впливають на становлення характеру і особистості в цілому. Підлітковий вік також є сприятливим ґрунтом для формування відхилень у поведінці (девіацій), яке диктує особливі умови для становлення ціннісно-смилової сфери. Девіантна поведінка – це стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм і заподіює реальний збиток суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією. Смилова сфера підлітків, схильних до девіантної поведінки, залежить від

багатьох чинників, але найбільшу роль відіграє референтна асоціальна або кримінальна група, в якій формуються відповідні "псевдоцінності".

3. Найбільш оптимальним методом групової психокорекційної і психорозвивальної роботи з підлітками виступає тренінг як сукупність активних засобів практичної психології, що використовуються з метою формування навичок самопізнання і саморозвитку, а також розвиток сукупності психологічних характеристик особистості і групи, котрі підвищують ефективність вирішення ними життєвих завдань. У роботі з підлітками, у яких вже виявлено виражені схильності до девіантної поведінки тренінг, спрямований на корекцію і розвиток ціннісно-сміслової сфери, виконує функцію вторинної психологічної профілактики.

4. Схильність до поведінкових відхилень (девіацій) значно ($p=0,02$) частіше зустрічаються серед підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах та несприятливих соціальних ситуаціях (62%) у порівнянні з підлітками, які перебувають у відносно сприятливих умовах життя і спілкування (27%). Несприятливі життєві обставини і ситуації можна вважати одним з вагомих соціальних чинників розвитку схильності до девіацій у підлітковому віці.

5. Для підлітків з вираженими схильностями до девіантної поведінки, як і для їхніх однолітків з відносно нормативною поведінкою, характерний середній з тенденцією до зниженого рівень осмисленості життя, своїх цілей, своїх можливостей контролю власного життєвого сценарію, відчуття задоволення наповненістю життя. Але на відміну від підлітків з нормативною поведінкою, у підлітків із високою схильністю до девіацій переважають естетичні ($p=0,05$) й індивідуалістичні (тенденція $p=0,08$) цінності, й відчутно (тенденція $p=0,08$) нижчою є цінність спілкування. У цілому в обох групах підлітків на перші місця вийшли такі узагальнені категорії цінностей як конкретні, цінності справи, самоствердження, спілкування й особисті.

6. Підлітки, неохочі до девіантної поведінки, які перебувають у звичайному соціальному середовищі, більше спрямовані на активне життя, наявність вірних друзів, щасливу сім'ю і старанність. Для підлітків з несприятливого соціального середовища, неохочих до девіантної поведінки, характерна спрямованість на відповідальність, що знижує рівень схильності до девіантної поведінки, а також на щастя інших, що пояснюється відсутністю чітких особистих цілей, але веде до схильності до чужого впливу. Підлітків, схильних до девіантної поведінки зі звичайного соціального середовища відрізняє спрямованість на життєву мудрість, пов'язану з прагненням до отримання безпосереднього життєвого досвіду, у тому числі і девіантного. Для підлітків, схильних до девіантної поведінки, які перебувають у несприятливому соціальному середовищі, також характерна висока значимість пізнання з одночасною значимістю щастя інших, творчості, обумовлених пошуком можливостей самореалізації та орієнтацією на чужу думку, із чим пов'язана висока значимість розваг; значущість сміливості у відстоюванні власної думки, пов'язана із прагненням до самоствердження, та значущість чуйності у відносинах з оточуючими.

7. Тренінгова робота, спрямована на вторинну профілактику девіантної поведінки підлітків через корекцію та розвиток їхньої ціннісно-сміслової сфери має бути зосереджена на виконанні таких завдань: 1)Розвиток позитивної "Я-концепції", уявлень про власні психологічні можливості, потреби, інтереси, цінності. 2)Навчання аналізу реальних життєвих ситуацій, рефлексії дій і почуттів. 3)Формування суспільно значущих мотивів вибору життєвого шляху та професії, місця в світі і серед інших людей. 4)Розвиток особистості як суб'єкта власного життя, відповідальності її за свій вільний вибір, перед самим собою, близькими, аж до переживання власної відповідальності за долю суспільства.

8. Ефектами застосування тренінгової роботи для корекції та розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітків, схильних до поведінкових

девіацій стали а) зростання рівня усвідомлення життя як процесу, можливостей контролю й планування свого життєвого шляху; б) значно зросли і вийшли на перше місце у системі їхніх ціннісних орієнтацій вийшли такі цінності, які можна узагальнити під категоріями професійних, особистих та цінності спілкування. Отже, проведена тренінгова робота сприяє розвитку ціннісно-сислової сфери підлітків, схильних до девіантної поведінки, а саме формуванню уявлень про загальнолюдські цінності, визначення своїх цінностей і їх впливу на побудову життєвих планів і перспектив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- 1 . Авдулова Т.П. Психология подросткового возраста: учебное пособие для студ. учреждений высш. обр. - 2-е изд., стер. - Москва: Академия, 2012. - 240 с.
- 2 Акуленко, Я. М. Психокорекція ціннісно-сміслової сфери дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : магістерська робота : 231 Соціальна робота / Я. М. Акуленко , Д. І. Бескищенко ; керівник роботи Філіпович В. М. ; Національний університет «Чернігівська політехніка», кафедра креативних індустрій та соціальних інновацій. – Чернігів, 2020. – 113 с. <http://ir.stu.cn.ua/123456789/21116>
- 3 . Артюхова Ю.В. Ценности и воспитание / Ю.В. Артюхова // Педагогика. - 2009. - № 4. - С.117-121.
- 4 . Бакли Р. Теория и практика тренинга / Р. Бакли, Дж. Кэйпл. - 4-е международное изд. - Санкт-Петербург: Питер, 2002. - 352 с.
- 5 . Битянова М.Р. Система развивающей работы школьного психолога: курс лекций. Лекция 7: Психологический тренинг как форма развивающей работы / М.Р. Битянова // Школьный психолог. - 2004. - № 34. - С.13-19.
- 6 . Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк; Моск. гос. ун-т. - Москва: МГУ, 1984. - 200 с.
- 7 . Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: учебное пособие / И.В. Вачков. - 3-е изд., перераб. и доп. - Москва: Ось-89, 2009. - 256 с
- 8 . Вачков И.В. Семь критериев классификации тренингов / И.В. Вачков // Психологос. Энциклопедия практической психологии [Электронный ресурс]. - 2002. - Режим доступа: http://www.psychologos.ru/articles/view/sem_kriteriev_klassifikacii_treningov

- 9 . Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования / Л.С. Выготский. - 7-е изд. - Москва: Астрель, 2011. - 637 с.
- 10 Гріньова О.М. До проблеми розвитку ціннісно-сислової сфери особистості підлітка //ЖУРНАЛ НАУКОВИЙ ОГЛЯД № 10 (31), 2016. <http://oaji.net/articles/2016/797-1482941716.pdf>
- 11 . Грицюта О.Ф. Програма формування моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2020. – Т. 98 № 5 . <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2020-98-5-50-62>
- 12 . Гуртовенко Н.В. Корекція ціннісно-сислових орієнтацій підлітків, схильних до девіантної поведінки, засобами тренінгової роботи. // Габітус. – 2020. – Вип. 17. - С. 69 – 73.
- 13 . Егоров А.Ю. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты / А.Ю. Егоров, С.А. Игумнов. - Санкт-Петербург: Речь, 2005. - 436 с.
- 14 . Жданова І.В. Гендерні особливості життєвих цінностей підлітків, схильних до девіантної поведінки / І.В.Жданова, О.В.Скороходова // Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (30 берез. 2017 р., м. Харків, Україна) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук України ; Консультац. місія Європейського Союзу в Україні. – Харків : ХНУВС, 2017. – С. 29-31.
- 15 . Зайцева Т.В. Процесс тренинга и личностная динамика участников // Зайцева Т.В. Теория психологического тренинга. - Санкт-Петербург: Москва, 2012. - 80 с.
- 16 . Закревская О.В. Особенности развития ценностно-смысловой сферы старших подростков / О.В. Закревская // Современные проблемы науки и образования. - 2014. - № 3. - С.12-19.

- 17 . Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. - Москва: Политиздат, 1986. - 223 с.
- 18 . Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения): учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. - 5-е изд. стер. - Москва: Академия, 2008. - 288 с.
- 19 . Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов. - Москва: Сфера, 2012. - 160 с.
- 20 . Клепиков В.Н. Ценностно-смысловое освоение математических понятий в учебно-познавательной деятельности учащихся / В.Н. Клепиков // Научно-теоретический журнал. - 2012. - № 3. - С.31-37.
- 21 . Клименко И.Ф. Генезис ценностных ориентации. Исследование отношения к норме социального поведения на различных этапах социального развития человека / И.Ф. Клименко // К проблеме формирования ценностных ориентации и социальной активности личности. - Москва, 1992. - С.3-12.
- 22 . Крайг Г. Психология развития: пер. с англ. / Г. Крайг, Д. Бокум; науч. ред. перевода Т.В. Прохоренко [и др.]. - 9-е изд., стер. - Санкт-Петербург: Питер, 2012. - 622 с.
- 23 . Кричевец А.Н. Математическая статистика для психологов: учебник для вузов по направлению "Психология": допущено УМО вузов РФ / А.Н. Кричевец, А.А. Корнеев, Е.И. Рассказова. - Москва: Академия, 2012. - 400с.
- 24 . Лавриненко В.А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків / В.А. Лавриненко // Психологія і особистість. - 2013. - №1(3). - С. 59-74.
- 25 . Лебедева З.М. Тренинг этнической толерантности для школьников / З.М. Лебедева, О.В. Лунева, Т.Г. Стефаненко. - Москва, 2012. - 116 с.
- 26 . Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентации. - Москва: Смысл, 1992. - 17 с.

- 27 . Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев // Вестн. Моск. ун-та. Сер.14, Психология. - 1997. - № 1. - С. 20-27.
- 28 . Леонтьев Д.А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. - 3-е изд., доп. - Москва: Смысл, 2007. - 160 с.
- 29 . Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д.А.Леонтьев. - Москва: Смысл, 2006. - 22 с.
- 30 . Максим О.В. Специфіка ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою // Актуальні проблеми психології. – 2020. – Т. 21, № 11. – С. 173 – 189.
- 31 . Методи роботи з девіантами в умовах сучасного соціокультурного середовища: методичні рекомендації / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н.Ю. Максимової. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 91 с.
- 32 . Нехорошева И.В. Диагностика предрасположенности молодежи к девиантному поведению / И.В. Нехорошева, В.Н. Зубов // Вопросы психологии. - 2009. - № 5. - С.28-39.
- 33 . Обухова Л.Ф. Детская возрастная психология: учебное пособие для вузов: рек. М-вом общего и проф. образования РФ / Л.Ф. Обухова. - 3-е изд. - Москва: Педагогическое общество России, 2000. - 448 с.
- 34 . Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека / К. Обуховский; пер. с пол.С. Карпенюк. - Санкт-Петербург: Речь, 2003. - 296 с.
- 35 . Овчарова Е. В., Полина А.В. Особенности смысложизненных ориентаций у подростков, попавших в трудные жизненные ситуации // Мир науки. Педагогика и психология. 2019. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-smyslozhiznennyh-orientatsiy-u-podrostkov-popavshih-v-trudnye-zhiznennye-situatsii>

- 36 . Олпорт Г. Становление личности: избранные труды / Г. Олпорт. - Москва: Смысл, 2002. - 462 с.
- 37 . Орел А.Н. Определение склонности к отклоняющемуся поведению [Электронный ресурс] / А.Н. Орел. - Режим доступа: <http://www.gurutestov.ru/test/215/>
- 38 . Орлова Е.А. Клиническая психология: учебник для бакалавров / Е.А. Орлова, Н.Т. Колесник; отв. ред. Г.И. Ефремова. - 2-е изд., испр. и доп. - Москва: Юрайт, 2014. - 363 с.
- 39 . Осипова А.А. Общая психокоррекция: учебное пособие для студентов вузов / А.А. Осипова. - Москва: ТЦ Сфера, 2008. - 512 с.
- 40 . Островская К.В. В поисках ценностей / К.В. Островская. - Москва, 2000. - 151 с.
- 41 . Ощепков А.А. Особенности ценностных ориентаций и социальных установок подростков, склонных к девиантному поведению: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.05 - социальная психология / Ощепков Алексей Александрович; Институт педагогики и психологии профессионального образования РАО. - Казань, 2012. - 25 с.
- 42 . Пахальян В.Э. Групповой психологический тренинг: учебное пособие / В.Э. Пахальян. - Санкт-Петербург: Питер, 2006. - 224 с.
- 43 . Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л.А. Петровская. - Москва, 2012. - 188 с.
- 44 . Попова И.М. Ценности и ценностный аспект сознания. Ценностные представления и потребности / И.М. Попова // Сознание и правовая деятельность. - Киев; Одесса, 1986. - С.23-41
- 45 . Прутченков А.С. Социально-психологический тренинг в школе / А.С. Прутченков. - 2-е изд., дополн. и перераб. - Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. - 640 с.
- 46 . Психология развивающейся личности / под ред. А.В. Петровского. - Москва, 1987. - 240 с.

- 47 . Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г.Панок, Ю. А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. <https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/2019-10/31/3/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B8%2C%20%D1%81%D1%85%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%8F%D0%B2%D1%83%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%2C%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf>
- 48 . Савина О.О. Особенности становления идентичности в подростковом и юношеском возрасте // Психологический журнал. - 1997. - № 2. - С.6-9.
- 49 . Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О.Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. – Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. – 300 с.
- 50 Тітова Т.Є., Красильна К.О. Особливості ціннісно-сміслової саморегуляції підлітків. // Психологія і особистість. – 2017. - № 1 (11). – С. 155 – 163.
- 51 . Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: избранные труды / Д.И.

- Фельдштейн. - 2-е изд. - Москва: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2004. - 672 с.
- 52 . Фи К. Технологии обучения менеджеров. Где, когда и как их использовать: [пер. с англ.А. Стативка] / Кеннет Фи. - Москва: Добрая книга, 2006. - 295 с.
- 53 . Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред.Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст. ст.д.А. Леонтьева. / В. Франкл. - Москва: Прогресс, 1990. - 368 с.
- 54 . Хьелл Л. Теории личности: пер. с англ. / Д. Зиглер, Л. Хьелл. - 3-е изд. - Санкт-Петербург: Питер, 2010. - 607 с.
- 55 . Чигаева В.Ю. Исследование склонностей к девиантному поведению у подростков, оставшихся без попечения родителей и проживающих в детском доме (гендерный аспект) / В.Ю. Чигаева, К.М. Грабчук, Л.М. Булдыгина // Современные проблемы науки и образования. - 2015. - № 2-2. - С.522.
- 56 . Чудновский В.Э. К проблеме адекватности смысла жизни / В.Э. Чудновский // Мир психологии. - 1999. - № 2. - С.74-80.
- 57 . Цінність життя підлітка: світоглядні орієнтири : Монографія / [В.М. Шахрай (Ред.), Т.Ф. Алексєєнко, Л.В. Гончар, Л.В. Канішевська, Р.В. Малиношевський (2019)]. – Київ, 2019. – 136 с.
- 58 . Юдеева Т.В. Особенности ценностно-смысловой сферы подростков, склонных к девиантному поведению [Электронный ресурс] / Т.В. Юдеева. SCI-ARTICLE.ru - 2014. - Режим доступа: <http://sci-article.ru/stat.php?i=1405112055> <http://sci-article.ru/stat.php?i=1405112055>.
- 59 . Яницкий М.С. Ценностная регуляция поведения личности и ее нарушение при различных формах социальных девиаций / М.С. Яницкий // Вестник КРАУНЦ. - 2012. - № 2 (18). - С.119-131.
- 60 . Яновська Т. А. Особливості ціннісно-сміслової сфери підлітків / Т. А. Яновська, І. В. Когут // Психологія і особистість : наук. журнал / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; Полтав. нац. пед. ун-т імені

В. Г. Короленка. – Київ ; Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. –
Вип. 2 (18). – С. 189-204.